

Özbek Türkçesinde Benzetme Bildiren Biçimbirimler

Selahittin TOLKUN*

Özet

Dilin gelişmesi belki de öz olarak benzetme düşüncesinin bir sonucudur. Dildeki soyut anlamlı kelimelerin hemen hepsi bu benzetmenin bir ürünüdür. İlâveten dilbilgisinde kullanılan yan anlam, mecaz anlam, ikinci anlam gibi kavramlar da benzetme düşüncesiyle ilintilidir. Öte yandan gelişmiş dillerde *benzetme* eylemi beraberinde *tahmin*, *çağırışım*, *yaklaşıklık*, *aynılık*, *karşılaştırma*, *varsayma*, *kabul*, *telakki*, *görünme*, *ihtimal*, *bakış açısı*, *yorumlama*, *öngörü* gibi düşünceleri de içerir. Dolayısıyla yüzey yapıda benzetme yokmuş gibi görülen cümlelerin bile derin yapısına inildiğinde benzetmenin olduğu görülmektedir.

Dillerde benzetme yaparken somut biçimbirimler kullanılabileceği gibi (şeker gibi adam), söz konusu türden hiçbir biçimbirim bulunmadan da bu durum sağlanabilmektedir (Şekerim, bir gel.).

Bu çalışmamızda Özbek Türkçesinde benzetme amaçlı kullanılan bağımlı veya bağımsız bütün biçimbirimler ele alınacaktır. Bunlar içinde bulunan yapılardan bazıları şunlardır: İsimler ve bu isimleri türeten ekler, fiiller ve bu fiilleri türeten ekler, edatlar, deyimler vb. Bunlardan birtakım edat ve birtakım isim yapım eklerinin özellikle Farsça, nadiren Arapça kökenli, olduğu görülmektedir. Ayrıca bu yabancı kökenli yapılardan kimilerinin son derece işlek oldukları görülmektedir. Öte yandan Özbek Türkçesinde pekiştirilmiş veya yalın benzetme türleri de sıkça kullanılmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Özbek Türkçesinde benzetme bildiren kelimeler, Özbek Türkçesinde alıntı biçimbirimler, Özbek Türkçesinde benzetme anlamı katan unsurlar, Özbek Türkçesinde benzetme edatları*

Abstract

The development of language is perhaps essentially the result of the idea of analogy. Almost all abstract meaningful words in language are a product of analogies. Likewise, concepts such as connotation, figurative meaning and secondary meaning used in grammar are also related to the idea of analogy. On the other hand, in developed languages, the act of analogy also involves ideas such as estimation, association, approximation, sameness, comparison, assumption, acceptance, assumption, appearance, possibility, point of view, interpretation, prediction. Therefore, it is seen that even sentences that seem to have no analogy in the surface structure have a analogy when the deep structure is analyzed.

An analogy can be made with concrete morphemes in the universal language algorithm. The phrase "man like sugar" is an example of this. But analogies can be made without concrete morphemes: "Sugar, come here." etc.

In this study, all dependent or independent morphemes used for similes in Uzbek Turkish will be discussed. These can be listed as follows: Nouns and suffixes that derive these nouns, verbs and suffixes that derive these verbs, prepositions, idioms, etc. Some preposition and noun suffixes in these structures are of Persian origin. There are

* Prof. Dr, Anadolu Üniversitesi, e-posta: stolkun@anadolu.edu.tr / ORCID: 0000-0002-0603-7010.

also a few Arabic structures that undertake this task. These foreign-origin structures can be used in a very busy way from place to place. On the other hand, reinforced or simple similes are also frequently used in Uzbek Turkish.

Key words: Words expressing analogy in Uzbek Turkish, morphemes of foreign origin in Uzbek Turkish, particles that add analogy meaning in Uzbek Turkish, Prepositions of analogy in Uzbek Turkish

Giriş

Dilin gelişmesi belki de öz olarak benzetme düşüncesinin bir sonucudur. Bilindiği gibi insan dilinin kökeni hakkındaki savlardan birisi de yansıma sesleri taklitten geliştiği düşüncesidir. Taklit ise benzetme düşüncesiyle iç içedir. Dilin önemli bir bölümünü oluşturan soyut anlamlı kelimelerin de hemen hepsi yine benzetmenin bir ürünüdür: *ağır adam, yumuşak huy, acı reçete, tatlı söz, sert yaptırım* vs. Dilbilgisinde kullanılan yan anlam, mecaz anlam, ikinci anlam gibi kavramlar da aslında benzetme düşüncesiyle ilintilidir: *göz* “görme organı” → *iki göz ev* “iki odalı ev”; *kır-* → *kalp kırmak* vb.

Öte yandan dillerde *benzetme* eylemi beraberinde *tahmin, çağrışım, yaklaşıklık, aynılık, karşılaştırma, varsayma, kabul, telakki, görünme, ihtimal, bakış açısı, yorumlama, öngörü* gibi düşünceleri de içerir. Mesela *bence* zarfı kullanıldığında burada konuşurun olayı nasıl gördüğü, neye benzettiği belirtilmektedir. Dolayısıyla yüzey yapıda benzetme yokmuş gibi görülen cümlelerin bile derin yapısına inildiğinde benzetmenin olduğu görülmektedir.

Dillerde benzetme yaparken somut biçimbirimler kullanılabileceği gibi (*şeker gibi adam*), söz konusu türden hiçbir biçimbirim bulunmadan da bu durum sağlanabilmektedir (*Şekerim, bir gel!*).

Ülkemizde Türkçedeki *benzerlik* bildiren biçimbirimlerin değişik birimleri üzerine çalışmalar yapılmıştır: Banguoğlu (1957), Türkçedeki benzerlik sıfatlarını, Ercilasun (2007) benzerlik bildiren yapılarıdaki *+m* morfemini, Çifçi (2016) Türkiye Türkçesinde benzerlik bildiren ekleri; Diken (2010) geçmişten bugüne karşılaştırma ve benzerlik eklerini; Yaman (2015), Tuğlacı (2019), Yeloğlu (2017) vb. araştırmacılar ise Özbek Türkçesindeki bizim burada ele aldığımız edatların bir kısmını incelemişlerdir. Dolayısıyla yazımızda uzun uzun benzetme kavramının ne olduğu üzerinde durulmayacaktır.

Özbekistan’da da benzetmeler üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda *benzetme* ifadesi için *o’xshatish (oxshätish)* terimi kullanılmaktadır. Bu alanda görebildiğimiz kadarıyla Nizomiddin Mahmudov’un çalışmaları öne çıkmaktadır. Mahmudov’un konuyla ilgili makaleleri; ayrıca Xudoyberganova (2013) ile birlikte hazırladıkları *O’zbek Tili Oxshatishlarining Izohli Lug’ati* (Özbek Dili Benzetmelerinin İzahlı Lügati) bulunmaktadır. Bu

lügatte benzetmeye temel olan kelime madde başı yapılmış, ardından da o kelimenin kullanıldığı deyimler sıralanmıştır.

Öte yandan Özbekistan’da benzetmeler üzerine yapılan çalışmalar genel itibariyle geçmiş veya günümüz Özbek şair ve yazarlarının eserlerinde edebi üslup olarak benzetmelerden nasıl yararlandıkları; ayrıca Özbek Türkçesi ile başka dillerde benzetmelerin nasıl kullanıldığı mukayesesi üzerine oldukları görülmektedir.

Özbek Türkçesinde Benzetme

Genel Türkçede olduğu gibi Özbek Türkçesinde de konuşucunun bakış açısını, tahmini, varsayımı vb. yanında anlatımı güçlendirmek, dinleyicinin zihninde olayı yahut nesneyi tam olarak canlandırmak, bilinenden hareketle bilinmeyeni belirtmek gibi değişik sebeplerden dolayı benzetme eylemine sıkça başvurulmaktadır. Elbet bu amaçla pek çok isim veya fiil soylu kelime, edat yanı sıra ek bulunmaktadır. Ancak bunların hiçbirisi kullanılmadan benzetmenin yapıldığı uygulamalar da vardır.

Özbek Türkçesinde de benzeyen ve benzetilenin bulunduğu ancak benzetme edatının olmadığı pekiştirilmiş veya benzetilenin bulunmadığı yalın benzetme türleri de sıkça kullanılmaktadır.

Yengiltäk, şäytân qız “Hafifmeşrep, seytan kız” (Malik, 2010, s. 55).

Yirtqıç emäs, mädäniyätli, säxiy, rähmdil hämmäläri. “Yırtıcı değil, medeni, cömert, merhametli hepsi.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 119).

Begänä xätün huşidän ketib yıqıldı. İkki kişi – äyällär kirib, u färiştäni üydän älib çıqışdı. “Yabancı kadın bayılıp yere yığıldı. İki kişi, kadınlar girerek o meleği evden dışarı çıkardılar.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 91)

Bunların dışında bilhassa Eski Türkçe +IXG > +li eki de çok defa benzetme edatı kullanılmadan benzetme özelliği bulunan birleşik kelimeler türetir: *gül yüzli* “gül yüzlü”, *qäläm qâşli* “kalem kaşlı”, *ây yüzli* “ay yüzlü” vb.

U zümüräd közli äppâqqınä qızälâqning /.../ “O zümürüt gözlü bembeyaz kızcağızın /.../ (Markes, 2015, s. 82)

/.../ tili çüçük Râbiyëbigä älängäli sälâmlär bolsın. “/.../ dili tatlı Rabiyeçiğime sıcak selamlar olsun.” (To‘xtaboyev, 2009, s. 55)

Farsçadan geçen *devqâmät* “dev yapılı”, *şirin zäbân* “tatlı dilli”, *murçä miyân* (< F. *murçä* “karınca” + *miyân* “bel”) “ince belli” yapılarla benzer şekilde *älmä yânâq* “elma yanaklı” *şirin söz* “tatlı dilli” gibi yapılar da Özbek Türkçesinde bulunmaktadır.

Bundäy şirin söz, câdu köz, suluv yüz äyâl Gülqızâyni özigä râm qıldı. “Böyle tatlı dilli, büyüleyici gözlü, güzel yüzlü hanım, Gülkızay’ı kendisine boyun eğdirdi.” (Rahmatulla shoir, 2006, 157)

Aynı şekilde isnat grubu da benzetme edatı olmadan benzetme olarak kullanılabilir: *tili zâhâr* “dili zehir, acı konuşan”, *köngli yârim* “gönlü yarım, içinde ukdeler olan”, *qoli qısqa* “eli zayıf, ekonomik gücü az” vb.

/.../ tili çüçük Râbiyâbibigä älängäli sâlâmlâr bolsın. “/.../ dili tatlı Rabiyeçiğime sıcak selamlar olsun.” (To‘xtaboyev, 2009, s. 55)

Bunların dışında ek yahut edat kategorisine girmeyen *öz* kelimesinden türeyen dönüşlülük zamirini de burada ele almayı uygun gördük.

Öz+iyelik eki ~ özginä+iyelik eki: Bilindiği gibi Özbek Türkçesinde dönüşlülük zamiri, *öz* sıfatının üzerine iyelik ekleri getirilmesiyle oluşur. Bu biçimbirim de Türkiye Türkçesindeki “ta kendim ~ kendin ~ kendisi vb.” karşılığında kullanılır. Bu dönüşlülük zamiri, *+ginä* küçültme eki yanında *nâq* “tam olarak, tam anlamıyla, tam da; tıpkı, aynı; iyice, aksi hâlde”, *xuddi* “tıpkı, sanki” gibi edatlarla pekiştirilebilir.

Ârâl emäs cännätning özi-kü! “Aral gölü değil, cennetin ta kendisi!” (İbrohimova, 2008, s. 123)

Nâzimcân ädücânginäsining özginäsi. “Nazımcân sevgili babasının ta kendisi.” (Malik, 2010, s. 326)

Xuddi Ätäüllâ muällimning özginäsi deysiz. “Tıpkı Ataulla Molla’nın ta kendisi dersiniz.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 300)

/.../ pärining nâq özginäsi! /.../ perinin ta kendisi! (Hoshimov, 2016, 141)

Bazen cümlelerin tamamı hiçbir benzetme bildiren biçimbirim olmaksızın benzetme amaçlı kurulmuş olabilir.

Zâr kâkilli, här kâkiligä bittädän cânân yapışsä ärziydigän, qâşlärini qiydirgän, bir neçä bul häväsni küydigän yigit. “Altın saçlı, her saçına birer güzel kız yapışsa degecek, kaşlarını eğdirmiş, nice heveslileri yakan delikanlı.” (Rahmatulla shoir, 2006, 158).

Bu çalışmamızda esas olarak Özbek Türkçesinde benzetme amaçlı kullanılan bağımlı veya bağımsız bütün biçimbirimler ele alınacaktır. Bunlar içinde isimler ve bu isimleri türeten ekler, fiiller ve benzerlik anlamlı fiilleri türeten ekler, birleşik fiiller; edatlar, deyimler vb. bulunmaktadır. Bunlardan birtakım edat ve birtakım isim yapım eklerinin özellikle Farsça, nadiren Arapça kökenli olduğu, ayrıca kimilerinin son derece işlek oldukları görülmektedir.

Çalışmada Örnek Metinlerin ve Kaynakçanın Yazımında İzlenen Yol

Çalışmamızda Özbek Türkçesiyle yazılan metinler *34 Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabesine* göre Latin harflerine aktarılmıştır; ancak Kiril ve Latin harfli bütün kaynakça, gönderme ve eser adlarında hâlihazırda kullanılan Özbek Latin alfabesinden yararlanılmıştır.

Özbek Türkçesine ait örnek metinlerin Türkiye Türkçesine çevirisinde mümkün olduğunca aynen çevirisi, bu mümkün olmadığı durumlarda ise anlam çevirisi yapılmıştır. Örnekler sırasıyla özgün metin – tırnak içinde çeviri – gönderme biçiminde verilmiştir.

Benzetme Belirten Biçimbirimler

Özbek Türkçesinde benzerliği sağlayan çok sayıda kelime kullanılmaktadır. Bunların kimisi isimlerden kimisi fiillerden türemiştir. Burada önce isimleri sonra da fiilleri türeten ekler ele alınacaktır.

İsim Türeten Ekler

Benzetme anlamı taşıyan isimler köken bakımından isim veya fiilden türemiş olabilmektedir. Dolayısıyla önce isimden, sonra da fiilden söz konusu işlevde isim türeten ekler ele alınacaktır. Bu bölümde son olarak Arapça ve Farsça kökenli ek yahut ek gibi kullanılan alıntı biçimbirimler incelenecektir.

İsimden İsim Türeten Ekler

Benzerlik ifadesi katan eklerin bir kısmı renk adları altında birlik oluşturmaktadır. Bundan dolayı bu bölümde isimler, *basit isimler türeten ekler* ve *renk adları türeten ekler* olarak incelenmiştir.

Basit İsimler Türeten Ekler

+çä, +lürçä

Özbek Türkçesinde son derece yaygın olan +çä eşitlik hâli eki hem benzetme hem de miktar bildirmek için kullanılır.

/.../ yigitçä kiyinib çävgän oynägän oşä qız /.../ “/.../ delikanlı gibi giyinerek çävgän oynayan o kız /.../
(Qodirov, 2017, s. 65).

+çä eşitlik eki +lär çokluk ekiyle kullanıldığında, kelimeye genellemeli benzetme anlamı katmaktadır.

/.../ *ätäsigä bälälärçä sâf bir iftixâr bilän qärâb qoydı. /.../ Babasına çocuklar gibi saf bir iftiharla bir baktı /.../ (Qodirov, 2017, s. 361)*

Özbek Türkçesinde +çä, yaygın olarak +lik ekiyle pekiştirilebilmektedir. Örnekteki *sençälik* kelimesi “senin kadar, senin gibi” şeklinde yorumlanabilir.

Yâ sençälik sâğmışmäsmikin? “Ya senin gibi / kadar özlemezler mi acaba? (Qahhor, 2012, s. 95)

/.../ *häyât komandiring äytgänçälik vähşiy emäs, /.../ /.../ hayat komutanının söylediği kadar / gibi vahşi değil /.../ (Malik, 2010, s. 230)*

+çäliş

Bu ek, “benzetmek, andırmak” anlamlarına gelen *çal-* fiilinin -ş mastar ekiyle türetilmiş ve aslında birleşik kelimeler türeten bir biçimbirimdir. Ne var ki ek gibi yazılmakta ve gramerlerde ek gibi gösterilmektedir. *Erkäkçäliş* “erkek gibi, erkeğimsi”, *xätinçäliş* “kadın gibi, kadınımsı” kelimelerinde kalıplaşmış hâlde bulunmaktadır. Özbek Türkçesinde ekin kökü olan *çal-* fiilinde “benzetmek, andırmak” anlamları artık bulunmaz (ÖTİL II, c. 5, s. 450-41). Bu da bize ekin arkaik bir biçimbirim olduğunu göstermektedir.

Yâşginä, xätinçäliş bir ofitser /.../ “Gencecik, kadın gibi bir memur /.../ (Qahhor, 2012, s. 164)

+dek, +däy +däyin vd.

Eski Türkçedeki *teg* “gibi” edatı, Özbek Türkçesinde artık ekleşerek varlığını sürdürmektedir. Ekin +dek, +däy +däyin, +däkä, +däqä, +äqä, +däkängi, +däqängi, +äqängi şeklinde çok sayıda değişkesi bulunmaktadır, bunlardan +däy ve +dek en yaygın olanlardır.

Xitâyädäy ülkän mämläkätgä yüriş qılış, /.../ “Çin gibi büyük bir ülkeye sefer yapmak /.../ (Qodirov, 2009, s. 7)

Färiştädek äq libâslik mämâni /.../ “Melek gibi beyaz elbiseli neneyi /.../ (Qodirov, 2009, s. 187)

Quyundäyin uçgisi keldi! “Hortum gibi uçası geldi!” (Murod, 2019, s. 17)

+dir

Özbek imlasında tek şekilli olarak kullanılan bu ek aslında isimleri yüklem yapmada; çekimli fiilleri de *tahmin*, *şüphe*, *tekit*, *temenni*, *yorumlama*, *ihtimal* gibi yönlerden pekiştirmede kullanılmaktadır. Çelebi'nin (2014, s. 109) Türkiye Türkçesindeki +DXr eki hakkında “*sanırım*, *umarım*, *mutlaka*, *muhakkak*, *kalırsa*, *bence*, *bana öyle geliyor ki* gibi anlamı pekiştirici öğeler kullanılmaksınız, tahmin yürütme, kişisel yorum ve olasılık belirtme anlamları katmaktadır. Ancak pekiştirici öğeler kullanılarak anlam daha da güçlendirilebilir.” yargısı Özbek Türkçesi için de aynen geçerlidir.

Hä ... ölgür, sen älgändirsän, hâzır beräsän, ber. “Hııı ... geberesi, sen almışsındır, şimdi vereceksin, ver.” (G‘ulom, 2004, s. 11)

Nângä bârgäning yoqdur? “Ekmeğe gitmedin herhâlde?” (G‘ulom, 2004, s. 131).

- *Bilmädim, bir kişi berib ketdi. Nämängändän xät emiş.* / - *Hä, şunäqä, Mamatrizädandır.* “- Bilmiyorum bir kişi verdi gitti. Namangan’dan mektupmuş. / - Demek öyle, Memetrıza’dandır.” (G‘ulom, 2004, s. 150)

Bu ekin zaman zaman şiir, tarihî olayları işleyen eserler ile metinlerde +dur biçiminde kullanılması da görülmektedir.

/.../ quruq kelmägändursän, birär işing bârdur, xoş, nimägä kelding? “/.../ boşuna gelmemişsindir, bir işin vardır [senin], evet, niye geldin?” (G‘ulom, 2004, s. 70)

+ginä

Eski Türkçe +kInyA küçültme eki, günümüz Özbek Türkçesinde +ginä (sonu /k/, /q/, /g/, /ğ/ sesleriyle bitenlerde +kinä, +qınä) biçiminde oldukça işlek olarak varlığını sürdürmektedir (bk. Tolkun, 2018). Çifçi'nin (2016, s. 194) de belirttiği gibi küçültme eklerinin aynı zamanda benzerlik işlevleri taşıması durumu bu ek için de söz konusudur.

/.../ beligä äppâq peşbänd bağlägän nâzikkinä, çirâylikkinä qız /.../ “/.../ beline bembeyaz iş önlüğü bağlayan nazikçe, güzelce bir kız /.../ (Hoshimov, 2016, s. 94)

/.../ yâşginä hâmşirä qızgä /.../ “/.../ gencelik hemşire kıza /.../ (Muxtor, 2018, s. 306)

+lä**b**

Geldiği kelimeye genelde +l**ArcA**, *kadar* yanısıra benzerlik anlamı katan bu biçimbirim, +l**ä**- ile -*b* zarf-fiil ekinin birleşerek kalıplaşmasından oluşmuştur. Yani bu biçimbirimi +l**ä**- ile türemiş bir fiilin zarf-fiili olarak düşünmemek lazımdır. Çünkü bu ekle türemiş olan kelimelerin kökü olması gereken fiil kullanışta yoktur. Aşağıdaki örneklerdeki *sähärlä*-, *ertälä*- gibi fiiller dilde yoktur.

Sähärläb kelgäningizgä /.../ “Erkenden geldiğinize /.../ (Malik, 2010, s. 50)

Ertäläb tursäm /.../ “Sabahleyin kalktığımda /.../ (Malik, 2010, s. 77)

+rä**q**

Bu ekin asıl işlevi mukayese bildirmektir. Ancak benzerlik bildirmede de kullanılır. Öte yandan bu ek, renk adlarına da gelerek onlara benzerlik anlamı katar.

Bu säfär oğlining tävuşi yänä häm xunükräq, begänäräq eşitildi. “Bu sefer oğlunun sesi daha da çirkince, yabancı gibi duyuldu.” (Muxtor, 2018, s. 227)

/.../ xiyäl qäräräq, xiyäl äzğınräq bolsäyäm binâyidek yüz, /.../ “/.../ hafiften karaca, hafiften zayıfça olsa da düzgünce bir yüz, /.../ (Hoshimov, 2016, s.143)

+si**m**ä**n**

Muhtemelen Eski Türkçede gördüğümüz +s**Ig** “gibi, benzer” ekinin (Gabain, 1988, s. 48) üzerine +*man* gelmesiyle oluşmuştur. Oldukça işlektir. Ayrıca ekin özellikle -*gän* sıfat-fiil ekinden sonra getirilerek işlek bir türemiş zarf-fiil olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu durum aşağıda tekrar ele alınacaktır.

Türkiye Türkçesinde andırma ifadesi için kullanılan +(X)*msX* ekinin biz, konuşurların ihtiyacına göre hemen her kelimeye getirilebildiğini görüyoruz. Mesela internette tarama yaptığımızda karşımıza çıkan *baharımsı*, *baharatımsı*, *pantolonumsu*, *balığımsı* vb. kelimelerin TDK’nın sanal sözlüğünde bulunmadığını görüyoruz. Benzer durum Özbek Türkçesinde +*simän* eki için söz konusudur. Yine internette rastladığımız *tüyäsimän* “devemsi”, *äfiäbsimän* “güneşimsi, güneş gibi”, *ätäşsimän* “ateşimsi” gibi kelimeler de 5 ciltlik ÖTİL II’de bulunmamaktadır.

/.../ kuzgi bārgi āltunsimān tāvlānib turgān uluḡvār çinārnı kōrdi “/.../ sonbahardaki yaprakları altın gibi işildamakta olan koca çınarı gördü.” (Muxtor, 2018, s. 446)

+siyâq

Oldukça nadir kullanılır. ÖTİL II’de (2007, c. 3, s. 496) ek, Arapça kökenli *siyak* kelimesine bağlanmaktadır. Ancak bu ekle aynı işlevdeki +*simān* ile Kırgız lehçesindeki *sımak* “benzeyişi ifade eden bir sözdür” (Yudahin, 1998, c. 2, s. 649) kelimesi yanında değişik Türk lehçelerinde bulunan +*sımak*, +*sımal*, +*şumal*, +*sıman* gibi ekler (Çifçi, 2016, s. 203), bize ÖTİL II’deki bu bilginin yanlış olduğunu düşündürüyor. Muhtemelen Türkçe kökenli +*siyak* “gibi” ile Arapça kökenli *siyak* “şekil, tarz” kelimesi işlevce yakınlıklarından dolayı karıştırılmıştır. Bu ek aslında, Eski Türkçedeki +*sIg* benzetme eki üzerine *âq* pekiştirme edatının gelmesiyle oluşmuş olabilir: +*sıg oq* > +*sıgoq* > +*sıgaq* > +*sıyaq*.

Öte yandan Kırgız Türkçesinde bulunan *siyak* “1) yüz, çehre, surat. 2) misil, benzeyiş, müşabebet” (Yudahin, 1998, c. 2, s. 652) kelimesi, bu ekin aslında önce birleşik isimler yapan ancak daha sonra eklenen kelime olabileceği düşüncesini de uyandırmaktadır.

Burada ek olarak ele aldığımız bu biçimbirim bir edat gibi de kullanılabilir. Dolayısıyla edatlar bahsinde *siyâq* maddesi de bulunmaktadır.

Gülxān tevārāgida kâfāni uvādā öliklār, ādāmsiyâq süyāklār. “Ateşin çevresinde kefeni ufanmış ölüler, insanımsı kemikler [var]. (Qilich, 1991, s. 197)

+şâdâ

Yapısı ve kökeni bizce belli olmayan bir biçimbirimdir. Özbek Türkçesinde *xâtınşâdâ* “kadın gibi, kadınlara özgü” ve *erkäkşâdâ* “erkek gibi, erkeklere özgü” kelimelerinde görülür.

/.../ qız bālālār erkäkşâdâ, yâ’ni köprâq oḡıl bālālār oyınini oynāş /.../ kâbi xislātlār nāmāyān bolādi. “/.../ kız çocuklarının erkek gibi, yani daha çok erkek çocukların oyununu oynamak /.../ gibi özellikleri ortaya çıkar.” (Fayzullayev vd., 2003, s. 119)

Renk Adları Türeten Ekler

Renk adları türetmeye yarayan ekler, aslında basit birer isimden isim yapma ekidir. Ancak bunlar belli bir ulam oluşturabildiklerinden dolayı böyle bir başlık altında toplanmıştır. Burada yer alan ve yukarıda işlenen kimi ekler, renk adı türetmede kullanılmasından dolayı tekrar ele alınmıştır.

Türkiye Türkçesindeki *fıstık yeşili*, *kahverengi*, *gece mavisi* gibi renk adlarında *gibi* edatı kullanılmaması durumu Özbek Türkçesi için de geçerlidir. Bu lehçede de birleşik veya ayrı yazılan ancak özünde birleşik kelime niteliğinde olan ve benzerlik anlamı taşıyan renk adları bulunmaktadır: *käptärboyın* “güvercin boynu rengi”, *qávâq sâriq* “balkabağı sarısı”, *qârâtor* “siyahımsı”, *qârämâğız* “siyahımsı” (ayrıntılar için bk. Bulatov, 2009).

Öte yandan renk adlarını ifadede *räng* kelimesinin değişik kullanımları da görülüyor: *qäymâq rängli* “krem rengi”, *cigärräng* “kahverengi”, *qârä räng* “siyah renkli”, *âç hävâ räng* “açık mavi” vb.

+çä:

Eşitlik hâli +çä Özbek Türkçesinde de renk adları yapmaya yarar.

U qırq-qırq beş yaşlär çämäsidadägi qâräçädän kelgän, xuşqâmät, qälämqâş bir xâtın edi “O, kırk kırk beş yaş civarındaki esmerce, güzel boylu, kalem kaşlı bir kadındı.” (G‘ulom, 2004, s. 5)

+çil

İşlek olmayan bu ek gördüğümüz kadarıyla *âqçil*, *kökçil* kelimelerinde bulunmaktadır.

Ulär yäqınläşgäç, qändäydir kökçil quşnı quvıb kelişäyâtgäni mä’lum boldı. “Onlar yaklaşıncaya bir çeşit maviye çalan renkteki kuşu kovalayageldikleri anlaşıldı.” (Xolmirzoyev, 1999, s. 15)

+ğış

Bu eki yalnızca *qızğış* “kızılımsı” kelimesinde tespit edebildik. Bilindiği gibi Türkçede *kırmızı* anlamında gelen **kız* kökünden türeme *kızıl* kelimesi vardır (Clouston, 1972, s. 683). En azından *kızıl* anlamında *kızık* gibi bir taban yoktur. Bundan dolayı eki, +(i)ş yerine +ğış olarak almayı tercih ettik. Bu ek *sâriq+ış* > *sârgış* “sarımsı” kelimesinden yanlış hece bölmesiyle ortaya çıkmış ve *kız* “kırmızı” kelimesine getirilmiş olabilir.

Öte yandan Eski Uygur Dönemi’nde *kızgıl* (Clouston, 1972, s. 682) Karahanlı Dönemi’nde “*kızgul* at: boz ile kırmızı arasında olan at” (Atalay, 1986, s. 326) ve Eski Anadolu Türkçesinde *kızgıl* “kızılımtırak” (Dilçin, 1983, s. 139) şeklindeki kelimeye yaşanan *l* > *ş* değişimi sonunda ortaya çıkmış olabilir: *kızgıl* > *kızgış*.

!...! köçälärdä qızğış xirä çirâqlär yandı “!...! sokaklarda kızılımsı zayıf ışıklar yandı.” (Muxtor, 2018, s. 219)

+(i)mtir; +(i)mtil

Renk isimlerine gelerek Türkiye Türkçesindeki *+msX* ekinin fonksiyonunu üstlenirler. Aşağıda görüleceği gibi ek sonunda *r ~ l* nöbetleşmesinin söz konusu olduğu *+(i)mtil* biçimi de bulunmaktadır. Günümüzde *r*'li biçimler işlektir.

İlginç biçimde 2 ciltlik ÖTİL I' de *qârämtil* yanında *qârämtir* (1981, c. 2. s. 601) şeklinde yer alan kelimelerden, yenilenen ve genişletilen 5 ciltlik ÖTİL II'de yalnızca *qârämtir* (2008, c. 5, s. 340) bulunmaktadır. Muhtemelen bu biçimin artık eskicil olduğu düşünülmektedir.

/.../ âqış bulutlärning tepäsidadägi qârämtir fäzâ /.../ “/.../ beyazımsı bulutların üstündeki siyahımsı uzay /.../ (Muxtor, 2018, s. 128)

Uçı tomtâq, kökimtir qızğış rängdä. “Ucu küt, mavımsı kızılımsı renkte.” (Hoshimov, 2018, s. 57)

Hävâ tekis qârämtıl bulut bilän orälğän. “Hava tamamen siyahımsı bulutlarla kaplanmış.” (Qodiriy, 2007, s. 195)

Bunların dışında yukarıdaki eklerle ilgili olan ve bizim metinlerde örneklendiremediğimiz ancak Bulatov'un (2009, s. 30) çalışmasında yer alan renk isimlerindeki *+ilt* (*särğilt* “sarımsı”, *qızğilt* “kızılımsı”) *+ğımtir* (*qızğımtir* “kızılımsı”) ekleri bulunmaktadır.

+i, +iy

Arapça kökenli bu ek çoklukla Arapça ve Farsça kelimelere gelerek onlardan renk adları yapar: *zängâri* “turkuaz”, *mâviy* “mavi”, *puşti* “pembe”, *qırmızı*, *yâqutiy* vb.

/.../ tinıq âsmândäy zängâri gülgä duç kelämän. “/.../ bulutsuz gök yüzü gibi turkuaz renkli çiçeğe rastlıyorum.” (Muxtor, 2018, s. 85)

+(I)ş

İşlek olmayan bu ek de renk isimlerine gelerek Türkiye Türkçesindeki *+msX* ekinin fonksiyonunu üstlenirler.

/.../ âsmândägi âqıç bulutlärning säyäsı /.../ “/.../ gök yüzündeki beyazımsı bulutların gölgesi /.../ (Qodirov, 2017, s. 244)

Song särğış moylâvını käfti bilän ärtär ekän /.../ “Sonra sarımsı bıyığını eliyle silerken /.../ (Qodirov, 2017, s. 38)

+râq

Özbek Türkçesinde aslında karşılaştırma amacıyla kullanılan *+râq* eki zaman zaman renk adlarında da benzetme, yaklaşıma işlevinde kullanıldığı görülmektedir.

/.../ âppâq yüzidä qârâ közâyınäk yänä häm qârârâq körinär, /.../ “/.../ bembeyaz yüzünde siyah gözlük daha da karaca görünüyor, /.../ (Qahhor, 2012, s. 147)

+şin

Yalnızca *kökşin* kelimesinde tespit edebildiğimiz bu ek de renk isimlerine gelerek yaklaşıklık, benzetme anlamı katmaktadır.

Kökşin yäprâqlärdä yängräydi bähâr “Yeşil yapraklarda yankılanmakta bahar” (Davron, 1984, s. 26).

Alıntı Biçimbirimler

Bu başlık altında Arapça veya Farsça kökenli ekler ile kimisi tamamen ek olarak kimisi de Özbek yazı dilinde hem ek hem de kelime gibi kullanılan biçimbirimler ele alınmıştır. Özbek Türkçesinde özellikle Farsça kökenli birçok kelime ek gibi kullanılmaktadır (bk. Tolkun, 2002). Öte yandan yazı, özellikle de şiir dilinde klasik edebiyatın etkisi önemli ölçüde devam etmektedir (bk. Tolkun, 2008). Dolayısıyla klasik şiir dilinde kullanılan alıntı kelimelerin birçoğu işlekliliği azalarak da olsa hâlen varlığını korumaktadır. Benzer durumu biz burada ele aldığımız *+ânä*, *+vâş*, *+särâ*, *+vâr*, *+âmuz* gibi eklerde de görüyoruz. Bunlar artık yalnız kalıplaşmış hâlde ve genellikle Farsçadan geçen kelimelerde görülür. Ancak kimi zaman eğitilmiş insanların bunları, bizce estetik kaygılarla, düzyazıda kullanması söz konusu olabilmektedir. Bunlardan *+sifät*, *+surät*, *+nusxä* ve *+täxlit* vb. yapıların benzetme amaçlı birleşik kelime türetmeye daha yatkın olduğunu söyleyebiliriz.

Buradaki kimi biçimbirimler, ek yanında edat olarak kullanılmasından dolayı edatlar bahsinde de ele alınacaktır.

+âmuz

Farsça kökenli, oldukça nadiren ve esasen kalıplaşmış olarak kullanılan bir biçimbirimdir.

/.../ mäsxärââmuz külimsirädi. “/.../ alaycı edercesine gülümsedi” (Qodirov, 2017, s. 305)

+ânä

Farsça kökenli tarz, eşitlik ve benzetme bildirmek için nispeten işlek kullanılan bir ektir.

Vätänni bundäy bähâdirânä himâyä qılış günâh emäs, bälki şäräfdir! “Vatanı böyle bahadırca savunmak günah değil, aksine şereftir.” (Qodirov, 2017, s. 433)

+mânänd

Farsça kökenli bir edat olup kimi yazarlarca ek gibi de kullanılmaktadır. Oldukça işlektir. Aşağıda edatlar bölümünde tekrar ele alınacaktır.

/.../ älläqändäy ruçkämânänd âq närsäni çiqärdi-dä, /.../ “/.../ bir çeşit tükenmez kaleme benzer beyaz bir şey çıkardı ve /.../ (Ibrohimova, 2008, s. 17)

+nämâ

Farsça kökenli *nemûden* fiilinin geniş zaman kökü olan bu biçimbirim, Özbek Türkçesinde “gibi, şeklinde” anlamları katan bir ek gibi kullanılır. Özellikle *-gân* sıfat-fiil ekiyle *-gännämâ* şeklinde türemiş zarf-fiil eki olarak kullanımı son derece yaygındır.

Şu käbi cumbâqnämâ sävällär /.../ “Bunun gibi bilmecemsi sorular /.../” (Qilich, 1991, s. 273)

+nuxä

Arapça kökenli *nuxä* “nüsha” hem bağımsız kelime hem de bir ek olarak “gibi” anlamında kullanılır.

/.../ songi däqiqädä ädämnuxä mäxluqning mäyin-mulâyim âhängdä, /.../ “/.../ son dakikada insanımsı mahlukun yumuşak bir tonda /.../” (Do‘stmuhammad, 1995, s.15)

+särâ

Farsça kökenli ve aslında birleşik isimler yapan bu biçimbirim, Özbek Türkçesinde *gibi* anlamında bir ek gibi kullanılır. Oldukça nadir ve kalıplamış kelimelerde görülür.

U bir üydägi ögäy ânäsining tâbutidän ikkinçi üydägi äkäsining tâbuti üstigä telbäsärâ bolıb qätür /.../
“O, bir odadaki üvey anasının tabutundan diğer odadaki ağabeyinin tabutunun üstüne deli gibi atılır /.../”
(Soljenitsin, 2021, s. 178)

+sifüt

Arapça kökenli *sifüt* kelimesi Özbek Türkçesinde aynı zamanda “kalite, özellik, nitelik vb.” anlamlarda isim olarak da kullanılır. Aslında birleşik isimler türeten bu biçimbirim “benzer, gibi” anlamlarında bir ek olarak da değerlendirilebilir.

/.../ lekin öziyäm näq pälvânsifüt ädäm ekän /.../ “/.../ ancak kendisi de tam pehlivan gibi bir adammış /.../” (Tursun, 2001, s. 53)

+surät

Arapça kökenli bu kelime, esasen bağımsız kelime olarak nadiren de “gibi, görünüşlü, suretinde” anlamlarında bir ek gibi kullanılır.

/.../ säqâl-moylävi osıq devsurät yigit /.../ “/.../ sakalı bıyığı uzamış dev görünüşlü bir delikanlı /.../”
(Qodirov, 2007, s. 240)

+şäkl

Arapça kökenli bu kelime aşağıda edatlar bölümünde *şekil* ve *şaklidä* başlıklarında tekrar ele alınacaktır. Bu kelime yaygın olmamakla birlikte “gibi, +msX” anlamında bir ek gibi kullanılabilir.

/.../ uç qävätli uluğvâr dâiräsäkl binâning /.../ “ /.../ üç katlı görkemli dairesi binanın /.../ (Qodirov, 2017, s. 348)

+täxlit

Ölçünlü dilde *täqlid* “taklit” şeklindeki Arapça kökenli bu kelime, kimi yazarlarca olumsuz benzetmelerde “gibi” anlamında +*täxlit* yazımıyla bir ek olarak kullanılmaktadır. Bu kelime de edatlar bölümünde tekrar ele alınacaktır.

Sendek qurbäqätäxlit bek üçün /.../ “Senin gibi kurbağa benzeri bir bey için /.../ (Qodirov, 2017, s. 14)

+vâr

Farsça kökenli bu benzetme edatı ek olarak yalnızca kalıplaşmış kelimelerde görülür.

Bu ummâning telbävâr portänäläri qârşisidä här qändäy tosiq çikârä. “Bu ummanın çılgin fırtınaları karşısında her türlü engel nedir ki? (Shavkatov, 2020, s. 40)

+vâş

Farsça kökenli benzetme edatıdır. Şiir dilinde nispeten yaygın olsa da nesirde artık yalnızca kalıplaşmış kelimelerde görülmektedir.

/.../ nigâhi täşvişlârdän telbävâş, /.../ “/.../ bakışı endişelerden deli gibi, /.../ (Po, 1986, s. 119)

Fiilden İsim Türeten Ekler

Fiilden benzetme anlamı taşıyan isim türeten ekler iki başlık altında ele alınacaktır. *Fiilden isim türeten ekler ve benzerlik bildiren fiilimsiler.*

Fiilden İsim Türeten Ekler

Bu ulamda iki fiile dayanan kelimeler tespit edebildik. İlki yalnızca *öl-* fiilinden isim türeten -*äksä* ve -*msä* ekleridir. ÖTİL II’de *öläksä* ve *ölämsä* (2008, c. 5, s. 147 ve 150) “1) Ölmüş olan, ceset. 2) Ölecek hâlde olan, son derece zayıf. 3) Benzer durumu kasteden hakaret kelimesi. 4) Leş yiyici.” şeklinde açıklanmaktadır. Yine aynı fiilden türeme *ölimtik* (2008, c. 5, s. 150) “1) Ölmüş hayvan, ölü, leş. 2) Zayıf, güçsüz. 3) mecz. Açgöz, cimri.” kelimesi bulunmaktadır. Bu kelimedeki -*mtik* biçimbirimi ilk bakışta -*m+tik* gibi görünmektedir. Ancak ekin kökü olan *ölim* bir durum adıdır, yani fiilin üzerinde gerçekleştiği veya fiilden etkilenen varlığı bildiren biri isim değildir. +*tik* biçimbiriminin ne olduğu açık değildir. Bütün bunlardan dolayı bu ek -*mtik* şeklinde fiilden türemiş isimler bahsinde ele alınmıştır.

-äksä

Häş-päş degünçä öläksä qılıb, mäçitning sähniğä älib çiqädilär, /.../ “Aman aman diyene kadar bir ölü gibi caminin ortasına çıkarırlar, /.../” (G‘ulom, 2004, s. 128)

-msä

Áqış bõrini átuş külgili, álbättä. Şunça yol bâsib, ne-ne ârzu-niyät bilän kelib, õlämsä bir bõrini átädimi? “Beyazımsı kurdu vurmak komik elbette. Bu kadar yol alıp, ne hayallerle gelip, õlmek üzere olan bir kurdu mu vururlar?” (Kengboyev, 2018, s. 39)

-mtik

Külbäsi bâr edi xârâb, õlimtik bir hõkizi, /.../ yâşâş üçün kifâyä. “Kulübesi vardı harap, perisan bir õküzü, /.../ yaşamak için kâfi. (Umarbekov, 2012, s. 1)

/.../ häli bu õlimtik kättä bolub /.../ “/.../ daha bu zavallı büyüyüp /.../ (G‘ulom, 1986, s. 68)

Diğer fiilden isim türeten ek ise yalnızca *äçi-* “acımak, ekşimek” fiilinden türemiş *äçimsıq* kelimesinde tespit edebildiğimiz *-msıq* ekidir.

-msıq

Dimâğımğä çädırning nämıqqän, äçimsıq hidi urıldı. “Burnuma çadırın rutubetli ekşimsi kokusu geldi.” (Malik, 2010, s. 304)

Benzerlik Bildiren Fiilimsiler

Birçok sıfat-fiil eki +çä, +dek, +däy, +däyin; +simân, +nämâ, +râq gibi eklerle genişletilerek “gibi” anlamı taşıyan zarf-fiil ekleri türetir. Burada bütün bu sıfat-fiillerden türemiş zarf-fiil ekleri verilmeyecektir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. Tolkun, 2009.

Bunların dışında *käbi* ve *singäri* edatları yanında *şaklidä*, *tärz(i)dä*, *yosındä* gibi edatımsı kelimeler sıfat-fiillerle kullanıldığında benzerlik bildiren birleşik zarf-fiilleri meydana gelir. Ancak bunlar birer edat olduğu ve edatlar gibi ayrı yazıldığı için ayrıca incelenmeyecektir.

Özbek yazı dilinde ünsüz uyumu gözetilmez ve bir çok ek tek şekilli olarak yazılır: *qış+dä* > *qışdä* “kışta”, *âdätdägi* “her zamanki” vb. Ancak sonu /k/, /q/ veya /g/, /ğ/ ile biten isim veya fiillere yazı dilinde de normalde daima /g/ ile gelen eklerin /k/ veya /q/ ile geldiği görülür: *iş+gä* > *işgä* “işe” ancak *eşik+gä* > *eşikä* “kapıya”. Bu durum *-gän* veya *-gü* gibi /g/ sesi ile başlayan fiilimsiler için de geçerlidir: *yâğ-gän* > *yâqqän* “yağan”, *yâq-gän* > *yâqqän* “yakan”, *teg-güdäy* > *tekküdäy* “değecek gibi” vs. Bu bölümde fiilimsilerin yazımında yukarıdaki özellik göz ardı edilecek ve sadece /g/ ile başlayan biçimbirimler yazılacaktır.

-ädigändäy, /-ydigändäy; -ädigändek, /-ydigändek

Türkiye Türkçesindeki “-AcAk gibi, -AcAkılmış gibi; -yormuş gibi” işlevlerinde zarf-fiiller türeten oldukça işlek bir birleşik ektir.

Áy batmägünçä bu hâl dävâm etädigändäy. “Ay batmadıkça bu hâl devam edecek gibi.” (Mansur, 1998, s. 164)

/.../ özimizni ingliz tilini bilädigändek tutämiz! “/.../ kendimizi İngiliz dilini biliyor gibi gösteririz.” (Ibrohimova, s. 111)

/.../ puf desängiz uçıb ketädigändek. “/.../ püf deseniz uçup gidecek gibi.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 106)

-brâq

-b zarf-fiil ekinin üzerine karşılaştırma bildiren +râq eki getirildiğinde ortaya çıkan bu yapı daha ziyade zarf-fiile *biraz* anlamı katar. Ancak aşağıdaki örnekte *gibi* anlamı kattığı da görülmektedir.

Qızıq, bunäqä päytlärdä, köpinçä, mendän körä direktorimizning özi tårtınibrâq, uvälinqırâb turädi deng.
“İlginç, böyle zamanlarda, çoğunlukla, bana nazaran direktörümüzün kendisi çekinir gibi, utanır gibi olur.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 14)

-günçä

Türkiye Türkçesindeki “-DXğX gibi, -dXğX şekilde” işlevlerinde zarf-fiiller türeten oldukça işlek bir birleşik ektir.

/.../ kämpir örgätgänçä duâ qıldı. “/.../ yaşlı kadının öğrettiği gibi dua etti.” (Qahhor, 2012, s. 81)

-gündäy, -gändek, -gündäyin, -gändüqä vb.

Türkiye Türkçesindeki “-mXş gibi, -mXşçAsInA; -dXğX gibi” işlevlerinde zarf-fiiller türeten oldukça işlek bir birleşik ektir. Ekin esas olarak -gündäy biçimi yaygındır.

Xop, sen äytgändäy bolsın. “Peki, senin dediğin gibi olsun.” (Muxtor, 2018, 64)

Äyniqsä, yiğünlärdä özimni ehtiyât qılıb ninäni üstidä turgändek bolämän. “Bilhassa toplantılarda kendime çok dikkat eder, iğnenin üstünde duruyormuşum gibi olurum. (Ziyoyev, 2001, s. 30)

Endi hämmäsi siz äytgändäqä bolädi. “Şimdi her şey sizin dediğiniz gibi olacak.” (Malik, 2010, s. 214)

-gännämä

Türkiye Türkçesindeki “-mXş gibi, -mXşçAsInA; -(X)r gibi, -XrcAsInA” işlevlerinde zarf-fiiller türeten oldukça işlek bir birleşik ektir.

Yoldâşgä yâlvârgännämä qäräb, /.../ “Yol arkadaşına yalvarır gibi bakarak, /.../” (Muxtor, 2018, s. 372)

-gänsimân

Türkiye Türkçesindeki “-mXş gibi, -mXşçAsInA; -(X)r gibi, -XrcAsInA ” işlevinde zarf-fiiller türeten oldukça işlek bir birleşik ektir.

/.../ yâlvârgänsimân bälälärgä qärär, /.../ “/.../ yalvarır gibi çocuklara bakar, /.../” (Malik, 2010, s.144)

-giçä

Yaygın olmayan “-DXğX gibi” işlevinde türemiş bir zarf-fiil ekidir. Bu biçimbirim muhtemelen $-GU+çA > -giçä$ gelişimi sonucu ortaya çıkmıştır.

Därveşäli cämiki işläрни öz bilgiçä âlib bârâr emiş. “Dervişali bütün işleri kendi bildiği gibi yürütürmüş.” (Oybek, 1985, s. 306)

-güdäy, -güdek

Türkiye Türkçesindeki “-AcAk gibi, -ArcAsInA, -AcAk şekilde vb.” işlevlerinde zarf-fiiller türeten nispeten yaygın bir türemiş ektir. Aşağıda görüldüğü gibi *-gündäy* biçimi de vardır.

Ämmâ, nävkärlär häm bu iltifâtgä yäräşgüdäy, дәvlätgä sädâqätli bolışläri şart. “Amma, askerlerin de bu iltifata yakışacak şekilde devlete sadık olmaları şart.” (Oybek, 1985, s. 197)

/.../ yığlägüdek zârlänä bâşlädi. “/.../ ağlar gibi yalvarmaya başladı.” (Muxtor, 2018, s. 372)

-gündäy

Türkiye Türkçesindeki “-AcAk gibi, -ArcAsInA” işlevlerinde zarf-fiiller türeten nispeten yaygın bir türemiş zarf-fiil ekidir

/.../ içäkläri üzilgündäy qäh-qäh urärdi. “/.../ karnı parçalanırcasına kah kah gülüyordu.” (Muxtor, 2018, s. 124)

/.../ burunläri yergä tekkündäy, bükçäyib täşiydilär. “/.../ burunları yere degecekmişçesine iki büküm taşırlar.” (Oybek, 1985, s. 181)

-mâqçidäy, mâqçidek

Türkiye Türkçesindeki “-AcAk gibi, -mAk niyetinde gibi; -Ar gibi, -ArcAsXnA” işlevlerinde zarf-fiiller türeten oldukça işlek bir birleşik ektir.

/.../ xärâbä qışlâq üylärining qäşşâqligini körsätmâqçidäy, /.../ “/.../harabe köy evlerinin yoksulluğunu göstermek istercesine /.../ (Oybek, 1985, s. 94)

-mişdäy, -mişdek, -mişdäyin

Türkiye Türkçesindeki “-mXşçAsInA, -mXş gibi; -ArcAsInA” işlevlerinde oldukça nadir kullanılan türemiş bir zarf-fiil ekidir.

/.../ göyâ özi ğälüb bolmuşdäy kerildi. “/.../ güyâ kendisi ğalip olmuş gibi gururlandı.” (Murâd, 1994, s. 79)

Dävragä şäylänmişdäyin, biläklärini türdi. “Güreş meydanına hazırlanırcasına giysisinin kollarını katladı.” (Murâd, 1994, s. 62)

Benzerlik Bildiren Deyimler

Färqı yoq

Arapça kökenli *färq* “fark” kelimesi *yoq* ile birlikte yüklem olduğunda özünde aynılık bildiren bu yapının beraberinde benzerlik bildirdiği de görülmektedir. Örneklerin çevirilerinde “farkı yok” yerine doğrudan “gibi” edatı da kullanılabilir. *Färq* kelimesinin Özbek Türkçesinde *qılmä-* “kılmamak, etmemek” eylemiyle birlikte oluşturduğu birleşik fiil de bulunmaktadır.

Şunäqängi xoppä semizki. päxtä xirmänidän färqı yoq. “Öylesine yusuvarlak şişman ki pamuk harmanından farkı yok.” (Hoshimov, 2016, s. 76)

/.../ başqälärdän färqing häm yoq! /.../ başkalarından farkın da yok.” (İbrohimova, 2008, s. 129)

Quyib quygändäy

Quy- “bir kaptaki sıvıyı başka bir kaba aktarmak” filinin sırasıyla *-b* ve *-gändäy* zarf-fiilleriyle ikileme hâlinde kullanıldığı bu deyim, Türkiye Türkçesindeki “hık demiş burnundan düşmüş” deyiminin karşılığıdır. Bu deyim yalın hâlde kullanılabileceği gibi benzetme bildiren başka biçimbirimlerle de pekiştirilebilir.

Singilginäm, ey tâvbä, xuddi äyicänimning özginäsi-yä, quyib qoygändek “Sevgili kız kardeşim, tövbe ya Rabbi, tıpkı anneciğimin ta kendisi, hık demiş burnundan düşmüş gibi.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 204)

Bäläni äyting-ä, bäläni, näbiräginängizni äyting-ä, xocäyin. Bädäl äräväkäşingiz bär-kü, quyib qoygändäy oşäning özginäsi. “Çocuğu dersenez, çocuğu, torununuzu bir görün patron. Arabacınız Bedel var ya, hık demiş burnundan düşmüş gibi onun ta kendisi.” (G‘ulom, 2004, s. 73)

Benzerlik Bildiren Fiiller

Bu bölümdeki biçimbirimler *doğrudan benzerlik bildiren fiiller, isimden benzerlik ifadesi taşıyan fiil türeten ekler, fiilden benzerlik ifadesi taşıyan fiil türeten ekler, benzerlik bildiren birleşik fiiller* başlıkları altında incelenecektir.

Doğrudan Benzerlik Bildiren Fiiller

Burada ele alınan fiillerin bir kısmı elbette kök hâlinde değildir. Ancak buradaki kimi tabanların dayandığı köklerin benzetmeyle ilgileri yoktur, dolayısıyla bunlar yalnızca işlevlerinden ötürü buraya alınmıştır.

Äylän-

“Dönmek, dönüşmek” anlamına gelen bu fiil, yönelme hâli alan kelimelerle birlikte kimi zaman benzerlik ifade etmektedir.

Äyim, äkäm, ükäm birläşib bir vucudgä äylänişdi. “Annem, ağabeyim, kardeşim birleşerek bir vücuda dönüştüler.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 241)

De-

“Demek, söylemek” anlamına gelen bu fiil de kimi zaman “gibi kabul etmek, olarak kabul etmek, yorumda bulunmak, sanmak” anlamlarında kullanılmaktadır.

Qoni-qoşnilär çıqıb ketgäç, hävli huvilläb qaldı — yutämän deydi-yä. “Konu komşular çıkıp gidince, avlu bomboş kaldı, sanki insanı yutacak gibi.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 141)

Sähärläb kelgäningizgä yänä qärni ağrıb qaptımı debmän-dä. “Sabah erkenden geldiğiniz görünce yine karnı mı ağrıdı acaba dedim.” (Malik, 2010, s. 50)

/.../ şunäqängi qatmäki, umridä ävqät yemägänmi deysiz. “/.../ öylesine zayıf ki ömründe yemek yememiş mi dersiniz.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 75)

Eslät-

Bu fiil “1) Hatırlatmak. 2) Andırmak, benzetmek.” anlamlarına gelmektedir. Fiil *es* “akıl, düşünce, hafıza, hatıra” gibi anlamlara gelen isminden +*lä-* ekiyle türetilmiş fiile -*t-* ettirgenlik çatı eki getirilmesiyle meydana gelmiştir.

/.../ näqşlär häqıqätän qıp-qızıl äläv tillärini eslätä /.../ “/.../ nakışlar hakikaten kıpkırmızı alevin dillerini hatırlatıyor /.../ (Qodirov, 2017, s. 70)

Kör- ~ körin- ~ körsät-

Özbek Türkçesinde *kör-* “görmek” ile bundan türeyen *körin-* “görünmek” ve *körsät-* “göstermek” fiilleri de *benzetme*, *yakıştıрма*, *varsayma* anlamları taşır.

Ätängiz tirik bolsä sizni xälq pädşä ornidä körmägäy. “Babanız hayattayken sizi halk padişah olarak kabul etmez.” (Qodirov, 2009, s. 121)

/.../ şu işni häm mendän kördilär. “/.../ bu işi de benden gördüler.” (G‘ulom, 2004, s. 154)

/.../ lekin nimägä közi tüşsä näzäridä yät-begänä körinär, /.../ “/.../ ancak neye gözü düşecek olsa nazarında yabancı gibi görünür, /.../ (Qahhor, 2012, s. 6)

Näzärimdä, qorqqänidän häm ungä özini dost deb körsätib yürärdi “Sanıyorum, korktuğundan da ona kendisini sürekli dost olarak gösterirdi” (To‘xtaboyev, 2010, s. 152)

Körin- fiilinin mastar hâli *köriniş* kelimesinin iyelik ekleriyle cümleye örtük bir benzerlik ifadesi kattığı da düşünülebilir.

Körinişi özi şunäqä beçärä. Xılvätrâq cäydä duç kelsäng, soyib ketädi. “Görünüşü böyle zavallı. Tenha bir yerde karşısına çıksan, boğazlar gider.” (Aytmatov, 1989, s. 434)

Mengzū-

Özbek Türkçesinde “benzemek, benzetmek” anlamlarında oldukça nadir kullanılan bir fiildir. Muhtemelen Oğuzca bir kelimedir ve yazı diline ya Özbek Türkçesinin Harezmi ağzından geçmiştir yahut da klasik dönemden kalma arkaizmdir. Fiil hem geçişsiz hem de geçişlidir.

Yüzni Cännät dāræxti üstidägi gül”gä mengzäydi. “Yüzü, cennet ağacı üzerindeki çiçeğe benzetir.” (Adizova, 2020, s. 17)

Oxşä-

Özbek Türkçesinde *benzemek* anlamındaki temel fiildir. Fiil, yönelme hâlindeki isimlerle kullanılır.

/.../ zerrickängä oxşäysän-kü! “/.../ sıkılmışa benziyorsun!” (Qahhor, 2012, s. 101)

Sänäl-

Bu fiil, *sän* “sayı” isminden +*ä-* isimden fiil yapma ekiyle türetilen (*sän+ä- >*) *sänä-* “saymak” fiilinin edilgen çatılı hâlidir. Fiilin edilgen biçimi *sänäl-* “sayılmak” Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “kabul edilmek, gibi düşünülme” anlamlarına da gelmektedir.

/.../ Äbdulätif täxt vârisi sänälär, /.../ “/.../ Abdullatif tahtın varisi kabul edilir, /.../” (Qodirov, 2009, s. 38)

Tälmävsirä-

Bu fiil, ÖTİL II’de (c. 3, s. 651) “1) Şaşırmak. 2) Bilerek kendini belli bir duruma sokmak, öyle durumda tutmak.” şeklinde açıklanmaktadır. Bizce Türkiye Türkçesindeki *bilmezlen-* fiilinin karşılığıdır.

Özimni eşitmägängä sâlib, tälmävsirädüm. “Duymamış gibi davranarak bilmezlendim.” (Hoshimov, 2016, s. 267)

Tärt-

Özbek Türkçesinde “çekmek” anlamındaki temel fiildir. Türkiye Türkçesinde *çekmek* fiilinin birisine benzemek anlamında kullanılması durumu *tärt-* “çekmek” fiili için de söz konusudur.

/.../ näq özimgä tärtgän. “/.../ tam bana çekmiş.” (Tursun, 2001, s. 34)

Tut-

Bu fiil Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “varsaymak, farz etmek” anlamlarında kullanılabilir.

Özimni dädil, erkin tutämän. “Cesurca, özgürce davranırım.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 13)

Tuyul-

Özbek Türkçesinde “benzemek, hissedilmek, sezilmek, gibi gelmek, benzer görünmek” anlamlarında kullanılan bu fiil aslında *tuy-* “sezmek, hissetmek” fiilinin edilgen hâlidir. ÖTİL’de *tuy-* fiilinin edilgen biçimi olarak *tuyil-* verilmekle birlikte metinlerde *tuyul-* biçimine de sıkça rastlanmaktadır.

/.../ şundäy tählikäli tündä qatb uxläb yätişi ungä behäd xunük tuyuldi. “/.../ böyle tehlikeli bir gecede yatıp uyumak ona son derece yakışsız geldi.” (Qodirov, 2017, s. 21)

Yâz-

Genel Türkçede olduğu gibi Özbek Türkçesinde de tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığında eylemin gerçekleşmesine ramak kaldığı anlam ayırtını katan *yaz-* fiilinin böyle kullanımında benzerlik ifadesi bulunmaktadır.

Näq öläyâzdim “Neredeyse ölüyordum.” (Qahhor, 2012, s. 155)

Muhäyyâ çälqänçä yıqläyâzdi, /.../ “Müheyya, neredeyse sırt üstü yıkılacaktı, /.../ (Qahhor, 2012, s. 22)

İsimden Benzerlik İfadesi Taşıyan Fiil Türeten Ekler

Bu kategoride yalnızca *+sirä-* eki tespit edilmiştir. Aslında bu ekle türetilen *suvsirä-* “susamak”, *sensirä-* “sen diye hitap etmek”, *gumânsirä-* “şüphelenmek”, *uyqusirä-* “uykusu gelmek” gibi fiillere baktığımızda bir benzetme düşüncesi yoktur. Dolayısıyla ekin böyle işlevi olduğundan söz edemeyiz. Ancak tespit ettiğimiz *begânäsirä-* ve *yâtsirä-* “yabancılaşmak, yabancı gibi görmek, yabancı gibi durmak, yabancı gibi davranmak” fiillerinde benzetme düşüncesi olduğundan dolayı burada ele alınmıştır.

+sirä-

Hämişä bizdän qâçib begânäsiräb yäşärdi. “Daima bizden kaçır, yabancı gibi davranarak yaşardı.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 130)

Mälikäxân şundäy deb, yâtsiräbrâq turgän bäläni bägriğä bâsdi. “Melike Hanım böyle diyerek yabancı gibi duran yavruyu bağrına bastı.” (Hoshimov, 2016, s. 368)

Fiilden Benzerlik Bildiren Fiil Türeten Ekler

Bu ulamda üç ek tespit edilmiştir: *-(i)msi-*, *-(i)msirä-*, *-(i)nqırä-*.

-(i)msi-

Bu ek, yalnızca *kül-* “gülmek” fiilinde görülmektedir. Ek, *-m* fiilden isim yapma eki ile *+si-* fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu ek yerine *-msirä* daha yaygındır.

Aşağıda aynı yazardan alınan iki örnekten birisinde doğrudan *külimsi-* diğesinde bu fiilin *-n-* dönüşlülük ekiyle anlam değişmeden pekiştirildiği *külimsin-* görülmektedir.

Qurbännazâr *külimsib* turibdi “Kurbannazar *gülümseyerek* duruyor.” (Murod, 2019, s. 110)

/.../ *beşikdəgi çäqälâqdäy külimsinädi.* “/.../ beşikteki bebek gibi *gülümser.*” (Murod, 1994, s. 69)

-(i)msirä-

Geldiği fiillerin anlamlarını güçsüzleştirerek, hafifleterek bir noktada benzerlik anlamı katar. Ek, *-m* fiilden isim yapma eki ile *+sirä-* fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşmuştur.

/.../ *külimsiräb sorädi.* “/.../ *gülümseyerek* sordu.” (Qahhor, 2012, s. 34)

/.../ *ätäyläb yığlämsiräb gäpirdim.* “/.../ mahsustan ağlamaklı konuştum”. (To‘xtaboyev, 2010, s. 93)

-(i)nqırä-

Bu ek geldiği fiilin anlamına hafiflik katar.

/.../ *mendän körä direktorimizning özi tärtunbrâq, uyälinqıräb turädi deng.* “/.../ bana nazaran müdürümüzün kendisi biraz çekinerek, *utanır gibi* duruyor, desenize.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 14)

Qârânğidä yüzläri äqärinqıräb körindi, /.../ “Karanlıkta yüzleri *daha da ağarmış gibi* göründü.” (Muxtor, 2018, s. 224)

Benzerlik Bildiren Birleşik Fiiller

Bu bölümde *deb bil-*, *deb körsät-*, *deb oylä-*, *färq qılmä-*, *-gän boldı*, *-mägängä säl-*, *-mäslikkä äl-* ve *-sä keräk* deyimleşmiş birleşik fiiller ele alınacaktır. Bizim tespitlerimiz dışında da farklı birleşik fiiller mutlaka vardır.

deb bil-

Türkiye Türkçesine bire bir “diye bilmek” şeklinde çevirebileceğimiz bu yapı “sanmak, saymak, varsaymak, diye düşünmek, diye sanmak, gibi görmek” şeklinde açıklanabilir.

Uluğbekning özi hām Äbdühâlıq Ğıcdüvâniyni büyük ävliyâ deb bilärdi. “Uluğbey’in kendisi de Abdülhâluk Gucdüvâni’yi büyük evliya *diye düşündürdü.*” (Qodirov, 2009, s. 39)

deb körsät-

Bire bir “diye göstermek” şeklinde çevirebileceğimiz bu kalıp ifade “gibi davranmak, gibi göstermek” şeklinde açıklanabilir.

/.../ *ungä özini dost deb körsätib /.../* “/.../ ona kendisini dost *olarak gösterip* /.../ (To‘xtaboyev, 2010, s. 152)

deb oylä-

Bire bir “diye sanmak; diye düşünmek” şeklinde çevirebileceğimiz bu kalıp ifade derin yapıda benzetme bilgisi de taşımaktadır.

/.../ Şäytân deb oylädilärmi, /.../ “/.../ Şeytan diye mi düşündüler /.../” (G‘ulom, 2004, 49)

/.../ u Märiyäni yığläyäpti deb oylädi. “/.../ o Mariya’yı ağlıyor diye düşündü. (Muxtor, 2018, s. 88)

Nadiren de olsa *deb* yerine *deyä* kullanılmaktadır:

Şu Tärläñ yä yä ‘cuc-mä ‘cuc kördi, yä äläböci kördi, deyä oylädim. “Bu Terlan [atım] ya Ye’cüc Me’cüc gördü yahut öcü gördü diye düşündüm. (Murod, 2019, s. 41)

deb tüşün-

Bire bir “diye anlamak” şeklinde çevirebileceğimiz bu kalıp ifade “gibi anlamak, sanmak” şeklinde açıklanabilir.

Änvär uning toxtäşini “endi üy-üylikkä” deb tüşündi-dä, /.../ “Enver onun durmasını “şimdi evli evine” diye anladı ve /.../ (Qahhor, 2012, s. 28)

färq qılmä-

Arapça kökenli *färq* kelimesinin *qıl-* “kılmak, etmek” fiiliyle oluşturduğu bu birleşik fiilin yalnızca olumsuz kullanımında aynılık, dolayısıyla da benzerlik düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

/.../ songgi beş yil içidä ötgän sän sänâqsız künlärdän färq qılmäsdi. “/.../ son beş yıl içinde geçen sayısız günlerden farkı yoktu. (Markes, 2015, s. 331)

-gän boldi

Bire bir “-miş oldu” şeklinde çevirebileceğimiz bu kalıp ifade, Türkiye Türkçesinde “gibi yaptı” şeklinde karşılanabilir.

Nimä häm derdim, äyb özimdä. UZR sorägän boldim. “Ne diyebilirdim ki, hata bende. Özür dilemiş gibi yaptım.” (Hoshimov, 2016, s. 267)

Çeläğini çildirmä qilib, bir-ikki çälgän boldi-yu, yänä terişgä tüşdi. “Kovasını def yaparak biri iki çalmış gibi oldu sonra tekrar toplamaya girişti.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 184)

-mägängä sâl-, -müslikkä sâl-, -müslikkä âl-

Bu birleşik yapılar, Türkiye Türkçesindeki *-mAzdan gel-*, *-mAz gibi davran-* vb. birleşik yapıların karşılığında kullanılmaktadır.

/.../ sältänät işläriñing /.../ yänä bir qısmi esä bilib bilmäslikkä, körib körmäslikkä sâliš bilän bitür. /.../ saltanat işlerinin /.../ yine bir kısmı ise bilip bilmezden, görüp görmezden gelmekle biter.” (Temur, 2018, s. 19)

Körsäm häm körmäslikkä âldım. “Görsem de görmez gibi davrandım.” (Malik, 2010, s. 22)

Özimni eşitmägängä sâlib, talmâvsırâdım. “Duymamış gibi davranarak bilmezlendim.” (Hoshimov, 2016, s. 267)

-sä keräk

Türkiye Türkçesindeki *-mâll* gereklilik ekinin tahmin işlevi için Özbek Türkçesinde *-sä keräk* kullanılır. Tahmin de beraberinde benzetme düşüncesini getirir.

/.../ köriñişlärigä qärägändä täläbä bolsälär keräk, /.../ “/.../ görünüşlerine bakılırsa talebe olmalılar, /.../ (Aytmatov, 2008, s. 62)

Uluğbekni “himâyäsiz qâldı” deb oyläsä keräk, âlçâqlärçä täcâvuz bâşlädi. “Uluğbey’i ‘savunmasız kaldı’ diye düşünüyor olmalı, alçakça saldırı başladı.” (Qodirov, 2009, s. 46)

Edatlar

Bu bölümde Türkçe ve alıntı edatlar ile edat görevindeki biçimbirimler ele alınmıştır. Ayrıca *oxşâb, oxşägän, oxşätüb, oxşäş* ile *çämäsi, çämämädä, çämäli* gibi ortak köke dayanan ve kendi aralarında bir grup oluşturan edatlar da başlarında bir açıklamayla incelenmiştir.

Äftidän “galiba, görünüşe göre”

Tacikçe kökenli *äft* “yüz, endam; dış görünüş” kelimesinin üzerine getirilen 3. teklik şahıs iyelik eki ve bulunma hâli ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Bu yapı Tacikçede *az aqfm(auu)* (*az-aftaş*) biçimindedir (FTZT, 2008, c. 1, s. 95). Tacikçeden bire bir çeviridir.

Biz nihâyädä şâdländik, lekin kelinimiz pisänd qılmädı, äftidän süyinişni häm bilmäydi. “Biz son derece sevindik, lakin gelinimiz aldırış etmedi, galiba sevinmeyi de bilmiyor.” (Ziyoyev, 2001, s. 197)

Äftidän bulär undän nimänidir umid qılışgängä oxşäydi. “Görünüşe göre bunlar bir şeyleri bekliyor gibi.” (Muxtor, 2018, s. 312)

Äynän “aynen, tıpkı”

Arapça kökenli *äynän* kelimesi “tıpkı, aynen” anlamında benzetme işlevinde kullanılır.

Men şu hâlätning äynän täkrârlänişini cudä-cudä xâhlärdim. “Ben bu durumun aynen tekrarlanmasını çok ama çok isterdim.” (Malik, 2010, s. 325)

Äyni “aynı, tıpkı”

Arapça kökenli *äyn* kelimesi ile Farsça izafet kesresinin kalıplaşmasıyla oluşan bu edat da geldiği kelime veya kelime öbeğine benzerlik anlamı katar.

Özimiz h m  yni q nu g p ll g n boz yigit em smizmi, /.../ “Biz de tıpkı kanı kaynayan ergen gençler gibi değil miyiz, /.../ (Hoshimov, 2016, s. 140)

B  yni “tıpkı, aynı, aynıyla, aynen”

Farsça b  + Arapça  yn + Farsça izafet kesresinden oluşmuştur. Edat kelime veya kelime öbeğinin başında yer alır. Bu kelime grubu bir cümle de olabilir.

V t nd n  yri k ngilni bilingki, y yr tib bolm s / B  yni b ndi b lb lni  m nsiz s yr tib bolm s.
“Tıpkı kafesteki tutsak bülbülü  i ek bahçesi olmadan Őakıtmak mümkün olmadığı gibi, g nl  de vatandan ayrı neŐelendirmenin mümkün olmadığını anlayın!” (Oripov, 2001, s. 251)

Bu d rg h b  yni c h nn m, /.../ “Bu derg h tıpkı bir cehennem, /.../” (Muxtor, 2018. s. 34)

Cümlede bazen başka benzetme bildiren unsurlar da olabilir.

/.../ muğ mbirlikd  b  yni  n sig  oxŐ rdi. “/.../ kurnazlıkta aynı anasına benzerdi.” (Malik, 2010, s.328)

B mis li “tıpkı, güya; gibi, benzer”,

Bu yapı da Farsça b  + Arapça mis l + Farsça izafet kesresinden oluşmuştur. Farsça kökenlidir. Edat, kelime, kelime grupları veya cümlelerin başına getirilerek kullanılır.

K nl r  m n tdir – b mis li t Ő, “Günler tıpkı bir d Ő gibi emanettir.” (Ahmad, 2007 s. 47)

/.../ bizl r h m b mis li c nn td  h y t ke ir y tirmiz. “/.../ bizler de tıpkı cennette yaŐıyoruz.” (Ziyoyev, 2001, s. 19)

B mis li “tıpkı, güya; gibi, benzer”,

Bu yapı da Farsça b  + Arapça mis l + Farsça izafet kesresinden oluşmuştur. Farsça kökenlidir. B mis li edatıyla aynı iŐlevdedir. Kelime, kelime grupları veya cümlelerin başına getirilerek kullanılır. Son derece nadir kullanılır. Bu işlevde b mis li edatı daha yaygındır.  T L’in 2 ve 5 ciltlik basımlarında bu edat bulunmaz.

Miş-miŐu  v z l r b mis li suvd gi l yq . “Dedikodular ve söylentiler tıpkı sudaki çamurdur.” (Qorayev, 2015, s. 119)

B misli “tıpkı, güya; gibi, benzer”

Bu yapı da Farsça b  + Arapça misl + Farsça izafet kesresinden oluşmuştur. Farsça kökenlidir. Edat, kelime, kelime grupları veya cümlelerin başına getirilerek kullanılır.

K rib h yr tg  tüşdi / Bu c h n x l-i p riŐ nım / B misli  nk but sorg n /  ibin, p cmurd -t n boldım
“Bu cihan benim periŐan h limi görünce hayrete düştü. Tıpkı [bir] örümceğin [kanını] emdiği sivrisinek gibi bedenim darmadağın oldu. (Vohidov, 2001, s.199)

Bämislî cäyrândursiz, Siz deb dilxästâ bisyâr. “Tıpkı bir ceylansınız, sizin için pek çok gönü yaralı vardır.” (Ahmad, 2007 s. 146)

Bolib “olup, olarak; gibi”

Aslında *bol-* “olmak” fiiline *-b* zarf-fiil eki getirilmesiyle oluşmuştur. Aşağıdaki örneklerde *bolib* “olup, olarak” kelimesi aynı zamanda “gibi” şeklinde anlamlandırılabilir. Bizce bu zarf-fiil artık edatlaşma aşamasına girmiştir.

Şu yâtişdâ u qorqınçli pādşâh emäs, häli qırq yâşgâ tolmägän vä bähâdirânâ uyqugâ çomgän köhlik bir yigit bolib körindi. “Bu şekilde yatarken o korkunç bir padişah değil, henüz kırk yaşına girmemiş ve bahadırçasına uykuya dalmış yakışıklı bir delikanlı olarak göründü. (Qodirov, 2017, s. 22)

Xocâ Abdullâ uning közigâ çinäkäm ävliyâ bolib körindi. “Hoca Abdullah, onun gözüne gerçekten de evliya gibi göründü.” (Qodirov, 2017, s. 41)

Çâğî “galiba, tahminen”

Özbek Türkçesinde *çâğ* kelimesi birçok çok anlam içerir. ÖTİL II’de (2008, s. 512) üç ayrı *çâğ* başlığı vardır. Bunların anlamları genel itibariyle “1) zaman, 2) sevinçli, mutlu, iyi, 3) hacmi küçük, dar” şeklinde gruplandırılabilir. Acaba “galiba, tahminen” anlamındaki *çâğî* edatı bunlardan hangisinden türemiştir? ÖTİL II’de ayrıca bu edatla ilgili olabilecek *çâğıştır-* “karşılaştırmak” (2008, s. 513) ve *çâğlä-* “1) hazırlamak. 2) varsaymak, diye düşünmek. 3) tahmin etmek. 4) nişan almak” fiilleri bulunmaktadır (2008, s. 513). Muhtemelen geçmişte “tahmin, mukayese” anlamlarında bir *çâğ* kelimesi daha vardı ve bunun üzerine gelen 3. teklik şahıs iyelik ekinin kalıplaşmasıyla “galiba, tahminen, sanki” anlamındaki edat ortaya çıkmıştır.

Bir n-nimädän xursänd körinäsän çâğî? “Bir şeyden memnun görünüyorsun sanki?” (Ilyosov, 1994, s. 176).

/.../ aç qälämiz çâğî, /.../ “aç kalacağız galiba” (Qodiriy, 2007, s. 233)

Çämä kelimesinden türeyen edatlar

Özbek Türkçesinde *çämä* “miyar, tahmin” kelimesi çok defa üçüncü teklik şahıs iyelik, nadiren birinci teklik şahıs iyelik +*dä* bulunma hâli yahut +*li(k)* ekleriyle kalıplaşarak *yaklaşıklık*, *benzerlik*, *varsayım* vb. bildiren kelime grupları türetmektedir.

Çämäsi ~ çämäsidü ~ çämäsidügi ~ çämämdü ~ çämäli ~ çämälik “civarında, kadar, gibi, tahminen, galiba, sanki, neredeyse”

Çämäsi, yığlägän häm uning özi emäs, göyâ bâşqâ biräv... “Galiba ağlayan da onun kendisi değil, sanki başka birisi ...” (Muxtor, 2018, s. 4)

Mehmānlārdān xursānd emāssiz çāmāmdā. “Misafirlerden memnun değilsiniz galiba.” (Muxtor, 2018, s. 281)

Lekin kelinimning iştāhāsi āçilib, çāmāsi ikki erkākni āvqātını yedi. “Ancak gelimin iştahı açılarak neredeyse iki erkeğin yiyeceği yemeği yedi.” (Ziyoyev, 2001, s. 202)

Çāmā kelimesi çok defa üçüncü teklik şahıs iyelik, nadiren birinci teklik şahıs iyelik +*dā* bulunma hâli yahut +*li(k)* ekleriyle birlikte içinde sayı bildiren isimlerden sonra gelerek bunlardan *yaklaşıklık*, *benzerlik* bildiren kelime grupları türetmektedir.

Bir sâāt çāmāsi ötgāndān keyin /.../ “Bir saat kadar geçtikten sonra /.../ (Qahhor, 2012, s. 155)

/.../ qırq yāşlār çāmāsīdā /.../ “/.../ kırk yaşları civarında /.../ (Qodiriy, 2007, s. 21)

/.../ āltı yāşlār çāmālıq Rā'nā /.../ “/.../ altı yaş civarındaki Rana /.../” (Qodiriy, 2007, s. 43)

***Ehtimāl* “ihtimal, belki”**

Arapça kökenli bu kelime de edat olarak “ihtimal, belki” anlamlarında kullanılır.

Ehtimāl, bizni çālgitiş, āldāş üçün bolāyātāndir bu hārākātlār. “Belki bizi yanıltmak, aldatmak için oluyordur bu hareketler.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 23)

***Emişki* “güya, sanki”**

Farsça kökenli *güya* kelimesinin Türkçe karşılığıdır. İsmi ve çekimli fiillerin rivayeti için kullanılan *e-* (< E.T. *er~ ir-*) cevher fiilinin öğrenilen geçmiş zaman çekimi ile Farsça kökenli *ki* bağlacının birleşmesiyle oluşmuştur. Yaygın değildir.

Emişki, Pāxtāqāynārgā özgā sāyyārāliklār tüşgān emiş! “Güya, Pahtakaynar’a yabancı gezegenden gelenler inmiş!” (Do‘stmuhammad, 1995, s. 44)

***Göyā* “güya, sanki”**

Farsça kökenli bağlaçtır. Zaman zaman *ki* bağlacıyla pekiştirildiği de görülür.

Göyā yürāgimgā āsmāndān bir nur tüşdi “Güya yüreğime gökten bir nur indi.” (G‘ulom, 2004, s. 57)

Aşağıdaki örnekte de görüldüğü gibi *göyāki* edatı, bazen cümlede benzetme bildiren başka bir biçimbirim varsa bu defa pekiştirme amacıyla kullanılmaktadır.

/.../ göyāki hāvādā erib ketgāndāy. “/.../ sanki havada eriyip gitmiş gibi.” (İbrohimova, 2008, s. 205)

***Hisāb* “gibi”**

Arapça kökenli *hisāb* “hesap” kelimesi, cümle sonunda “gibi” anlamında kullanılmaktadır. Kelimenin 3. teklik şahıs ekiyle kullanılması da bulunmaktadır.

Bu muddādā qorğānnı ālış üçün kōrilmāgān tādbir qālmādı hisāb. “Bu zaman içinde kaleyi almak için alınmayan tedbir kalmadı gibi.” (Oybek, 1985, s. 380)

Üygä yürüb emäs, uçıb bârdık hisâbi. “Eve yürüyerek değil, uçarak vardık sanki.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 166)

***Xuddi* “tıpkı, sanki; aynen”**

Tacikçe kökenli bu edat “tıpkı, aynen” anlamlarında son derece işlek kullanılır. Tacikçe *xud* “kendi” kelimesinin sonuna getirilen izafet i’sinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur. İlginç biçimde bu edat, elimizdeki iki ciltlik Tacikçe sözlükte (FTZT, 2008) bulunmaz, ancak Perry (2005, s. 32) Tacikçe gramerinde bu edata izafet i’sinden önce /d/ sesinin ikizleştiğini belirterek yer verir. Bizim tahminimiz *xud-i* > *xudi* > *xuddi* biçiminde bir gelişim gösteren kelime öncelikle benzetme edatı işlevini Özbek Türkçesinde kazanmış ardından tekrar Tacikçeye geçmiştir. Çünkü, mesela Tacikçe sözlükte yer alan “ХУДӢ 1. ҳудӣ мансуб ба худ. 2. бегона набудан” (FTZT, 2008, c. 2, s. 474) maddesinde görüldüğü gibi bu kelimedeki /d/ ünsüzünün iki ünlü arasında kalınca ikizleşmesi yoktur. Hakeza Perry’nin gramerinin değişik sayfalarında yer alan *xud-am*, *xud-aş* gibi bu zamirin iyelik eki aldığı durumlarda da ünsüz ikizleşmesi bulunmaz. Bilindiği gibi Özbek Türkçesinin diğer lehçelerden ayrıldığı önemli bir yönü de ünsüz ikizleşmesinin gerek Türkçe gerekse alıntı birçok kelimedede yaygın biçimde görülmesidir. Dolayısıyla bu kelime tıpkı Osmanlılar döneminde türetilen *hürriyet*, *darülfünun*, *halkiyat* kelimelerinde olduğu gibi, *xuddi* Farsça kelime ve ekle türetilse de aslında Özbek Türkçesine ait bir kelime olmalıdır.

Bu edat kullanılırken, cümledeki tek benzetme bildiren biçimbirim olabileceği gibi, cümlede başka benzerlik bildiren biçimbirimler de bulunabilir. Bu durum da *xuddi* bir pekiştirme edatına dönüşür. Edatın bu yönü, Tacikçedeki kullanımıyla birebir örtüşmektedir:

/.../ *qiyâmât qâyimning xuddi özi edi*. “/.../ kıyametin tıpkı kendisiydi.” (Muxtor, 2018, s. 34)

/.../ *xuddi umrim xâzân bolgändäy* /.../ “/.../ sanki ömrüm hazan olmuş gibi.” (Qahhor, 2012, s. 158)

***İnçunin* “böyle, tıpkı, bunun gibi; aynı şekilde”**

Farsça kökenli nadir kullanılan bir edattır. Kelime veya kelime öbeklerinin başına getirilerek kullanılır.

Menga âtäb pişirilgân tââmi sâbr-tâqât bilân yerdim. Köngilgä toğrı kelmäydiğän nimäiki bäd nârsä bâr: inçunin, saçmi, torf pârçasimi, suvâräkning âyâğımı bärini indämäy bir çekkägä âlib qoyârdim. “Özel olarak benim için pişirilen yemeği, sabırla yerdim. Gönle hoş gelmeyen ne kötü ne varsa: tıpkı saç mı, torf parçası mı, hamamböceği ayağı mı olur, her şeyi ses çıkarmadan bir kenara koyardım.” (Soljenitsin, 2021, s. 150)

Käbi “gibi”

Eski Türkçeden beri kullanılagelen bu edatın kökü olan *kip* kelimesinde *i > ä* değişikliği olmuştur. Günümüz Özbek yazı dilinin klasik dönemden ayrıldığı noktalardan birisi de budur.

Näyzä /.../ yüräk vä cigär käbi nâzik ä'zâlârgä tegmägän. “Mızrak /.../ kalp ve ciğer gibi nazik organlara deġmemiş.” (Qodirov, 2017, s. 87)

Klasik dönemin etkisinin hâlen devam ettiği Özbek şiir dilinde zaman zaman bu edatın *kibi* biçimini de görüyoruz. Mesela, Osmanlı şairi Ahmet Paşa'nın “Hânesi cennet gibi dâ'im bahâristan olur.” şeklindeki mısraının Adham Alimbekov tarafından yapılan çevirisi günümüz nesir diliyle değil, klasik dönem diliyle çevrilmiş ve *käbi* yerine *kibi* kullanılmıştır.

Xânäsi cännät kibi dâim bahâristân olur “Hanesi cennet gibi daima baharistan olur.” (Alimbekov, 2000, s. 23)

Körinişdü ~ körinişdän “görünüşe göre, zahiren; anlaşılan”

Körin- “görünmek” fiilinin -ş mastar ekiyle oluşturulan *köriniş* “görünüş” kelimesi de bulunma ve çıkma ekleriyle birlikte “zahiren” anlamında edat gibi işlev görmektedir.

Bu yâqqä yâlgız özi kelmädi, cäbduqlängän älläqändäy urġaçı tüyâni häm häydäb kelibdi, körinişdän egäsini yoldä häydäb tüşirgän. “Bu tarafa yalnız gelmedi, eğer vurulmuş bir dişi deveyi de önün katarak gelmiş, görünüşe göre sahibini yolda düşürmüş.” (Aytmatov, 1989, s.207)

Bu sâqqilär täşqı körinişdä begimni qorıqläb yürğän bolsälär häm, äslidä Äläuddävlä tāmânidän qoyılğän xuftiyälär edi. “Bu nöbetçiler, dış görünüşüne göre beyimi koruyor olsalar da aslında Alauddevle tarafından gönderilen hafiyelerdi. (Qodirov, 2009, s. 73)

Qärägändä “göre, bakılırsa, bakıldığında, nispeten”

Aslında nispet, mukayese, sebep belirtmek için kullanılan *qärä-* “bakmak” fiilinden -*gändä* zarf-fiil ekiyle türetilmiş olan bu edat, özellikle *täşqäridän ~ sırtđän ~ çetđän* “dışarıdan”; *zähiren* “zahiren, görünüşte”, *yüzäki* “yüzeysel”, *uzâqdän ~ âlısdän* “uzaktan”, *körinişgä* “görünüşe”, *väziyätgä* “vaziyete” gibi kelimelerle kullanıldığında cümleye benzerlik anlamı katmaktadır. Kimi zaman cümlede benzerlik bildiren başka biçimbirimler de bulunabilir.

Zähirän qärägändä, heç närsä özgärmägän. “Dışarıdan bakıldığında hiçbir şey deġmemiş [gibi].” (Aytmatov, 1989, s. 204)

Körinişgä qärägändä Filofey ellik yâşđän säl äşgän. “Görünüşe göre Filofey elli yaşını biraz aşmış [gibi] (Aytmatov, 2008, s. 89)

Yüzäki qärägändä tört muçäsi säġ, âyâq-qolı bütün, başı öz orıdä. “Yüzeysel bakıldığında bütün organları sağlam, eli ayağı tutuyor, başı olması gereken yerde [gibi görülüyor].” (Aytmatov, 1989, s. 55)

Qātārī “gibi, benzeri”

Özbek Türkçesinde *qātār* aslında “dizi, saf” temel anlamları bulunan bu kelime, 3. teklik şahıs iyelik ekiyle *qātār+ı* > *qātārī* şeklinde benzerlik ve karşılaştırma bildiren bir edat olarak kalıplaşmıştır:

Men hām qoylār qātārī bu bähäybät ävâzdän yürägim yârlgündäy bolub qorqub ketgän edim. “Ben de koyunlar gibi bu heybetli sestən dolayı ödüm kopacak gibi olup iyice korkmuştum.” (G‘ulom, 2004, s. 78).

Qıyâs “gibi, benzer; eşit, misil”

Arapça kökenli *qıyâs* “kıyas” kelimesi Özbek Türkçesinde aslında karşılaştırma ifadelerinde kullanılır. Ancak kelimenin “gibi, benzer; eşit, misil” anlamları da vardır. Temel anlamı karşılaştırma olduğundan, benzerlik belirtmek için de kullanıldığında kendisinden önceki kelimeyi yönelme hâlinde ister.

Bilim esä oşä mäş‘äldän täräläyâtgän nurgä qıyâs. U kişini yâritädi, ungä roşnâlik berädi. “Bilim ise o meşaleden yayılmakta olan nur gibidir. O insanı aydınlatır, ona aydınlık verir.” (Yusuf Xos Hojib, 2007, s. 22)

Mânänd ~ mânändi “gibi”

Farsça kökenli bu edat daha önce de belirtildiği üzere ek gibi kullanılabilir. Ancak edat olarak *mânänd* veya *mânändi* şeklinde iki değişikli olabilir.

U ne desä, totıquş mânänd / Men hām tilgä cä qılärmışmân. “O ne söylerse bir tûfi gibi / Ben de dilime yerleştirmişim.” (Vohidov, 2018, s. 54)

Bu edatın *mânändi* değişikliği Farsça izafet kesresinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur.

Mânändi räyxândursız, Sizgä dilbästä bisyâr. “Reyhan gibisiniz, size aşıklar pek çoktur.” (Ahmad, 2007 s. 146)

Mengzäs “gibi, benzer”

Oldukça nadir kullanılır. Yukarıda ele alınan *menzgä-* fiilinin -ş mastar ekiyle kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Kelime Türkmen Türkçesinde de bulunmaktadır (Kyýasowa vd., 2015, s. 90). Muhtemelen bu edat Özbek Türkçesinin Harezmi ağzından yazı diline geçmiştir.

/.../ biri birigä mengzäs tâglär âräsidägi /.../ “/.../ birbirine benzer dağlar arasındaki /.../ (Abdurahmonov, 2017, s. 11).

Misâl ~ misâli “gibi, misali”

Arapça kökenli bu kelime Özbek Türkçesinde hem *örnek* anlamında isim hem de bir edat gibi kullanılabilir. Bu edat Farsça kökenli *göyâ* edatıyla pekiştirilebilir.

Ziyâ saçib âqmâqdäsiz dâryâ misâl “Işık saçarak akmaktasınız bir ırmak gibi.” (Ahmad, 2007, s. 183).

İkki qâlb göyâ qoş kâbutâr misâl, /.../ “İki kalp sanki bir çift güvercin gibi, /.../” (Vohidov, 2017, s. 111)

Bu edatın 3. teklik şahıs iyelik ekiyle kullanılması da vardır: *misâl+i > misâli*

Dost üçün âftâb misâli hâr târâf mehringni yâz “Dost için güneş gibi her tarafa sevgini yay” (Kamol, 1988, s. 382).

Misli “tıpkı, sanki”

Arapça kökenli “eş, benzer” anlamlarına gelen *misli* kelimesi Farsça izafet ünlüsünün kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Dolayısıyla çok defa kelime veya kelime öbeğinin başında kullanılır.

Qaşlâri misli yâydây ekân “Kaşları tıpkı yay gibiymiş.” (Safarov- Avliyoqul o‘g‘li, 2018, s. 320)

Bu yapı zaman zaman özellikle şiir dilinde bütün bir cümleyi benzeyen anlamında zarfa dönüştürür.

Öksib-öksib yığlädim men, Misli til bilmäs gödäk, Ânâizâr kökrägidân Äyrib qâlgân behäs. “Annesinin göğsünden aniden ayrılıveren dil bilmeyen bir bebek gibi içimi çeke çeke ağladım.” (Oripov, 2001, s. 11)

Nâq “sanki, neredeyse; tam, tam da”

Bu edat ilgili kelime grubu yahut cümlenin başında gelerek onlara “sanki, neredeyse; tam, tam da” gibi anlamlar kazandırmaktadır. Çok defa başka benzetme bildiren biçimbirimlerle birlikte onları pekiştirmede kullanılmaktadır.

/.../ nâq esxânâm çıqıb ketdi. “/.../ neredeyse aklımdan gitti.” (Malik, 2010, s. 40)

/.../ nâq könglidägidây boldiki /.../ “/.../ tam da gönlündeki gibi oldu ki /.../” (Muxtor, 2018, s. 38)

Nâq öläyâzdım. “Neredeyse ölüyordum.” (Qahhor, 2012, s. 155)

Nâzârimdä “nazarımda, bana göre, bence, gördüğüme göre; sanki”

Arapça kökenli *nâzâr* kelimesine sırasıyla 1. teklik şahıs iyelik ve bulunma hâli eklerinin getirilmesiyle oluşmuştur.

Nâzârimdä, ikkigä bölünib ketgândeک boldim. “Sanki, boydan boya ikiye bölünmüş gibi oldum.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 282)

Oxşä- Fiilinden Türeyen Edatlar

Oxşä- “benzemek” fiilinden türeyen yalnızca *oxşäş* şekli ÖTİL II’de “gibi” anlamıyla maddebaşı olarak yer alır (2008, c. 5, s. 186). Sözlükte bu fiilden türeyen, gerek yazı gerekse konuşma dilinde *gibi* anlamında son derece yaygın biçimde kullanılan *oxşäb*, *oxşätib* ve *oxşägän* fiilimsileri yalnızca *oxşä-* maddesinin 4. bendinde ele alınmıştır (2008, c. 5, s. 185). Bizce artık *gibi* anlamında birer edata dönüşen bu kelimeler de madde başı olmalıydı.

Oxşäb “gibi”

Oxşä- “benzemek” fiilinin *-b* zarf-fiil ekiyle kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır.

/.../ häyät hämmä câydä xuddi läyqälätılğan däryägä oxşäb äqädi “/.../ hayat her yerde tıpkı çamurla bulanıklaştırılmış bir ırmak gibi akar.” (Qodirov, 2017, s. 88)

Oxşägän “gibi, benzeri”

Oxşä- “benzemek” fiilinin *-gän* sıfat-fiil ekiyle kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır.

Sengä oxşägän sävâdsızlar /.../ “Senin gibi cahiller /.../” (Qahhor, 2012, s. 177)

Oxşätib “gibi, benzer”

Oxşä- “benzemek” fiilinin önce *-t-* ettirgenlik ekiyle genişlemiş biçiminin *-b* zarf-fiil ekiyle kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır. *Oxşät-* fiilinin *benzetmek* anlamından dolayı bundan türeyen edat bağlandığı kelimeyi yönelme hâlinde istemektedir. Aşağıdaki örnekte bulunan *âyicänimgä oxşätib* kelime grubu anlamca “anneciğime benzeterек” şeklindedir. Ancak burada öpen kişinin öpülenin annesini taklit etme gibi bir amacı yoktur. Dolayısıyla buradaki kelime artık tamamen kalıplaşmış yani “gibi” anlamında bir edata dönüşmüştür.

Xuddi âyicänimgä oxşätib peşänämdän öpib /.../ “Tıpkı anneciğim gibi alnımdan öperek /.../” (To‘xtaboyev, 2010, s. 196)

özi “sanki”

Özbek Türkçesinde *öz* sıfatına üçüncü teklik şahıs iyelik eki getirilerek türetilen 3. teklik şahıs dönüşlülük zamirinin kalıplaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Özellikle konuşma dilinde oldukça işlek biçimde kullanılmaktadır.

/.../ kâmpirlär, qärä-qurä yaş bälälär /.../ Tâ mâşäbin yetişmäyätuvdi özi! “/.../ yaşlı kadınlar, kara kuru küçük çocuklar /.../ Yeterince seyirci yoktu sanki! (Hoshimov, 2018, s. 217)

Singäri “gibi”

Eski Türkçedeki *sınar* ismine 3. teklik şahıs iyelik eki getirilmesiyle ortaya çıkmış ardından kalıplaşmıştır. Genellikle yalın hâldeki kelimelere kullanılır, nadiren tamlayan hâlindeki kelimelerle de kullanılır

/.../ közläridä gipnozçilärniki singäri ädämning huşini älib, esänkirätib qoyädigän nur bârgä oxşäydi.
“/.../ gözlerinde hipnozcularınki gibi insanın aklını alarak sersemletecek bir ışık var gibiydi.”
(To‘xtaboyev, 2010, s. 106)

Siyâq ~ siyâqli “gibi”

Oldukça nadiren hem ek hem de edat olarak kullanılan bir biçimbirimdir. Daha önce *Basit isimler türeten ekler* bölümünde +*siyâq* ek olarak ele alınmıştır.

Näq bâbâsi siyâq/.../ “Aynı dedesi gibi /.../” (Zulfiya, 1985, s. 356)

Bu edatın +*li* ekiyle genişletilmiş, nadiren kullanılan biçimi de bulunmaktadır.

Bir häybätli, dev siyâqli bärzangi, /.../ “Bir heybetli, dev gibi kapkara adam, /.../” (Rahmatulla shoir, 2006, s. 152)

Şekil ~ Şekilli “galiba, sanıyorum”

Arapça kökenli *şekil* kelimesi Özbek Türkçesinde hem *şekil* hem de *şäkl* biçimde bulunmaktadır. Arapça kökenli kelimelerin Özbek yazı dilinde yazımı noktasında *şäkl* doğru biçimdir. Diğer bir söyleyişle *şekil* kelimenin yerlileşmiş hâlidir. Bu kelimenin +*li* ekiyle genişlemiş *şekilli* biçimi daha yaygın bir kullanıma sahiptir.

Värräk tärtär şekil, murğäkni küç-lä “Uçurtma yeni yetmeyi gücüyle çekiyor galiba” (Zulfiya, 1985, s. 356)

Yigitçäning bâşi şilq etib yergä tüşdi, cân berdi şekilli. “Delikanlının başı birden yerde düştü, can verdi galiba.” (To‘xtaboyev, 2010, s. 95)

Şäklidä “şeklinde, hâlinde, tarzında, gibi.”

Şekil edatında açıklandığı üzere bu kelime Özbek yazı dilinde *şäkl* “şekil” biçimi daha yaygındır. Bu anlamından hareketle kelimeye bulunma hâli getirildiğinde “şeklinde, hâlinde, tarzında; gibi” anlamlarında kullanılır.

Dämlä yer qävun şäklidä emäs, u tärvuz şäklidä. “Hoca, yeryüzü kavun şeklinde değil, o karpuz şeklinde.” (İbrohimova, 2008, s. 55)

Täxminän “tahminen, sanıyorum ki”

Arapça kökenli bu kelime de kelime gruplarına benzerlik anlamı kazandırmaktadır.

/.../ dedi təxminən yâsi Âqtâşlıklâr bilân teng cinâyâtçi. “/.../ dedi tahminen Aktaşlırla aynı yastaki ~ Aktaşlırla aynı yaşlarda gibi olan suçlu.” (İbrohimova, 2008, s. 85)

Tärzdä “tarzında, şeklinde, gibi”

Arapça kökenli *tärz* kelimesi bulunma hâliyle birlikte “tarzında, şeklinde” anlamında benzerlik bildiren bir edat gibi kullanılır.

/.../ äynän men sizgä bâyân qulgän tärdä boldımı /.../ “/.../ aynen benim size beyan ettiğim şekilde oldu mu /.../ (To‘xtaboyev, 2010, s. 85)

Täqlid “gibi, benzeri”

Arapçadan geçen bu kelime Özbek Türkçesinde “gibi” anlamında bir edat gibi kullanılır. Yukarıda *isimden isim türeten ekler* başlığı altında yer alan *alıntı biçimbirimler* bölümünde bu kelimenin *täxlit* biçiminde bir ek gibi kullanıldığı belirtilmişti.

/.../ âq sälläli ikkitä mulläbäççä täqlid: birisi qârâ çoqqı sâqâlli, birisi yâşraq, ikki kişi kelib kirdi. “/.../ beyaz sarıklı iki küçük molla benzeri: birisi siyah keçi sakallı, diğeri daha genç, içeri geldiler.” (G‘ulom, 2004, s. 141)

Yänghğ “gibi”

Karahanlı Dönemi’nde beri “gibi” anlamında kullanılagelen bir edattır. Günümüzde daha ziyade şiir dilinde görülmektedir. ÖTİL II’de (2008, c. 5, s. 114) kelime eskicil olarak gösterilmektedir. Ayrıca burada sadece *yänghğ* verilmektedir. Ancak *yänghlik* biçimini kullanan yazarlar da bulunmaktadır.

/.../ qıyâmät yänghğ dähşätli borân /.../ “/.../ kıyamet gibi dehşetli bir boran /.../” (Markes, 2015, s. 512)

/.../ ikki äräb yänghğ /.../ “/.../ iki Arap gibi /.../ (Qo‘ldashev, 2022, s. 156)

Yosın ~ yosındä “şeklinde, tarzında, gibi”

Bu kelime için ÖTİL II’de (2006, c. 2, s. 283) “hâlet tarz; benzerlik, kıyas bildirir.” açıklaması yapılmıştır. Kelimenin yalın veya bulunma hâlinde kullanımı benzetme bildirir.

/.../ uni yuqâridägi yosındä mukâfâtläsinlär. “/.../ onu yukarıdaki tarzda ödüllendirsinler.” (Temur, 2018, s. 134)

/.../ kâmdän-kâm ädäm bizning bu yosın dä ‘vâlârimizgä e’tirâz äytgän “/.../ oldukça az sayıda insan bizim bu gibi davalarımıza itiraz bildirmiştir.” (Sulton, 2005, s. 98)

Sonuç

Görüldüğü gibi Özbek Türkçesinde benzetme ifadesi için çok sayıda biçimbirim bulunmaktadır. Bunların içerisinde Özbek Türkçesinin Farsçanın Tacik lehçesiyle olan yakın ilişkisinden kaynaklanan alıntı biçimbirimlerin sayısı da oldukça kabardır. Farsça kökenli bu edatların bir kısmı klasik dönemde olduğu gibi cümle başına getirilerek cümleye benzerlik anlamı kazandırdığı görülmektedir. Öte yandan Farsça kökenli bu edatların bir kısmının kullanımı bizce yazarların estetik kaygılarından kaynaklanmaktadır.

Benzetme ifadesi için kullanılan kimi biçimbirimlerin hem ek hem edat gibi kullanılması durumunun da oldukça yaygın olduğu görülüyor. Bu durum da imlada ikiliğe yol açmaktadır.

Benzetme için kullanılan biçimbirimlerden yalnızca birinin cümlede yer alması konuşuru tatmin etmiyormuş gibi bir durum söz konusu olmalı ki bundan dolayı bazen aynı cümlede iki veya daha fazla benzetme bildiren biçimbirim bulunabilmektedir.

Son olarak bizim burada ele almadığımız, gözümüzden kaçan başka biçimbirimlerin bulunabileceğini belirtmek isteriz.

Taranan Eserler

Abdurahmonov, O'. (2017). Boysunda tong otdi. *Yoshlik Jurnalı*. Sayı: 5. S. 10-15.

Adizova, I. (2020). Ustina Radifli G'azal Takomili Tarixi. *Muhammad Riza Ogahiyning O'zbek Mumtoz Adabiyot Rivojida Tutgan O'rni mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari*. Taşkent: Navoiy Universiteti nashriyot matbaa uyi. s.17-24.

Ahmad, T. (2007) *Sharq Javhari Saylanma*. Taşkent: Sharq.

Ali, M. (1990). Sarbardorlar. *Sharq Yulduzi*, sayı 10, Taşkent, s. 44-120.

Alimbekov, A. (2000). *Turk Adabiyoti Tarixi*. Taşkent: Mirzo Ulug'bek Nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti.

Aytmatov, Ch. (1989). *Asrga Tatigulik Kun; Qiyomat*. Çev: A. Rashiov - I. G'afurov. Taşkent: Adabiyot va San'at Nashriyoti.

Aytmatov, Ch. (2008). Axirzamon Nishonalari. Çev.Suyun Qaraev. <http://library.navoiy-uni.uz/files/ch.%20aytmatov%20-%20oxirzamon%20nishonalari.pdf> erişim: 30.06.2023.

Davron, X. (1984). *To'marisning Ko'zlari*. Taşkent: Yosh Gvardiya.

Do'stmuhammad, X. (1995). *Jajman*. Taşkent: Sharq.

- Fayzullayev, S. S. – G‘ofurov A. T. - Matchonov, B. E. (2003). *Odam Genetikasi*. Taşkent: Ijod Dunyosi.
- G‘ulom, G‘. (1986). *Mukammal Asarlar To‘plami Beshinchi Tom Povestlar Pyesalar*. Taşkent: Fan.
- G‘ulom, G‘. (2004). *Shum Bola*. Taşkent: Sharq.
- Xolmirzoyev, Sh. (1999). *O‘n Sakkizga Kirmagan Kim Bor* (Qissa va Hikoyalar). Taşkent: Yozuvchi.
- Hoshimov, O‘. (2016). *Ajdarning Tavbasi*. Taşkent: O‘zbekiston.
- Hoshimov, O‘. (2018). *Turmushning To‘rt Tirgagi*. Taşkent: Meriyus.
- Ibrohimova, M. (2008). *Yangi Zilopiyadagi Sarguzashtlar*. Taşkent: Yangi Asr Avlod.
- Ilyos, Y., (1994). *Sug‘diyona*. Çev.: Ma‘ruf Jalil. Taşkent: Sharq.
- Kamol, J. (1988). *Umidli Dunyo*. Taşkent: G‘afur G‘ulom.
- Kengboyev, C. (2018). Ovchining So‘ngi Ovi. *Yoshlik Jurnal*. 2018/1, s. 34-41.
- Malik, E. (2010). *Champo O‘tli Ilon*. Taşkent: Sharq.
- Mansur, M. (1998). *Judolik Diyori* Taşkent: Sharq.
- Markes, G. G. (2015). *Oshkora qotillik qissasi*. Çev: Nurali Qobul - Anvar Jo‘raboyev - Tohir Qahhor Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- Muxtor, A. (2018). *Chinor*. Taşkent: Yoshlar.
- Murod, T. (1994). *Otamdan Qolgan Dalalar*. Taşkent: Sharq.
- Murod, T. (2019). *Ot Kishnagan Oqshom Qisso*. Taşkent: Ziyo.
- Oripov, A. (2001). *Tanlangan Asarlar 2*. Taşkent: G‘afur G‘ulom.
- Oybek (1985). *Navoiy*. Taşkent: O‘qituvchi.
- Po, E. (1986). Vaqt O‘rog‘i. çev.: Mahkam Mahmudov, *Sharq Yulduzi* 1986/8. S. 114-120.
- Rahmatulla shoir Y. (2006) *Go‘ro‘g‘li, O‘zbek Xalq Dostonlari*. Hazırlayan: O. Yunusov -A. Ahmedov -M. Jo‘rayev vd. Taşkent: Sharq.
- Qilich, N. (1991). *Bayram Qissalar va Hikoyalar*. Taşkent: G‘afur G‘ulom.
- Qahhor, A. (2012). *ANOR Qissa va hikoyalar*. Taşkent: G‘afur G‘ulom.

- Qodiriy, A. (2007). *Mehrobdan Chayon*. Taşkent: Sharq.
- Qodirov, P. (2007). *Avlodlar Dovoni*. <https://dehqonobod-arm.okis.ru/files/3/9/7/39706/avlodlar%20dovoni.pdf> erişim: 25.06.2023.
- Qodirov, P. (2009). *Shoxruh va Gavharshod*. Taşkent: O'zbekiston.
- Qodirov, P. (2017). *Yulduzli Tunlar*. Taşkent: Yoshlar.
- Qorayev, S. (2015). *Chingiz Aytmatov – Buyuk Yozuvchi, Kamtarin Inson, Sodiq Do'st*. Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- Qo'ldashev Sh. T. (022). Tarix-i Shavqiy – Qo'qon Xonligiga Oid Muhim Asar. I. *ULUSLARARASI KARS ÂLİMLERİ VE EDEBİYATÇILARI SEMPOZYUMU (KARS - 18.11.2022) BİLDİRİLER KİTABI*. Kars: Türk Eğitim Yayınları, s. 145-156.
- Safarov, U. B. - Avliyoqul o'g'li, M. (2018) *Alpomish*. Haz.: To'ra Mirzaev -Jabbor Eshonqul. Taşkent: Fan.
- Shavkatov, I. (2020). Arslon Yelkasidagi Xazina. *Yoshlik Jurnalı*. №2 (345), s. 25-42.
- Soljenitsin, A. İ. (2021). *Ivan Denisovichning Bir Kuni Qissa va hikoyalar*. Çevirenler: I. G'afurov, R. Haydarova, S. Saidmurodov. Taşkent: O'zbekiston.
- Sulton, X. (2005) *Saodat Sohili Qissalar Hikoyalar Esselar*. Taşkent: G'afur G'ulom.
- Temur (2018). *Temur Tuzuklari*. Farsçadan çeviren: A. Sog'unıy - H. Karomatov. Taşkent: Yoshlar.
- To'xtaboyev, X. (2009). *Besh Bolali Yigit*. Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- To'xtaboyev, X. (2010). *Mungli Ko'zlar*. Taşkent: Yangi Asr Avlod.
- Tursun, M. (2001). *Quyosh Sotilmaydi*. Buxoro: Viloyat Bosmaxonasi.
- Umarbekov, O'. (2012). *Ota*. <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/olmas-umarbekov/olmas-umarbekov-ota-hikoya/> erişim: 18.06.2023.
- Vohidov, E. (2001). *Umrım Daryosi uchinchi cild*. Taşkent: Sharq.
- Vohidov, E. (2017). *O'zbekim*. Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- Vohidov, E. (2018). *Qiziquvchan Matmusa*. Taşkent: Yoshlar Nashriyot Uyi.
- Yusuf Xos Hojib (2007). *Qutadg'u Bilig (Saodatga Eltuvchi Bilim)*. Çeviren: Boqijon To'xliyev. Taşkent: Cho'lpon.

Ziyoyev, H. (2001). *Farzandlaringiz Sog‘lom, Aqlli, Chiroyli, Tarbiyali va Oqibatli Bol’sin Desangiz*. Taşkent: Ma’naviyat.

Zulfiya (1985). *Asarlar: 3 Cildlik*. 1. c. Taşkent: Adabiyot va San’at Nashriyoti.

KISATLMALAR VE KAYNAKÇA

Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgati-it-Türk Dizini “Endeks”*. Ankara: TDK.

Banguoğlu, T. (1957). Türk Grameri İçin Monografiler: II - Türkçede Benzerlik Sıfatları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, sayı 5 , s. 13-27.

Bulatov, S. S. (2009). *Rangshunoslik*. Taşkent: O‘zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati Nashriyoti.

c.: cilt

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Çelebi, N. (2014). Türkiye Türkçesinde Bildirme Ekinin İşlevleri. Prof. Dr. *Mehmet Özmen Armağanı*. Adana: Çukurova Üniversitesi Basım Müdürlüğü. s. 103-114.

Çifçi, S. (2016). Türkiye Türkçesinde Benzerlik İşleviyle Kullanılan Ekler. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 9/2, s. 189-210.

Diken, Ş. G. (2010). Geçmişten Bugüne Türkçede Kullanılan Karşılaştırma, Gibilik ve Benzerlik Ekleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK.

Ercilasun, A. B. (2007). Türkçede Benzerlik Bildiren +m Morfemi. *Dil Araştırmaları*, 1 (1), s. 9-20.

FTZT: Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ 2 cild. Hazırlayanlar: Сайфиддин Назарзода, Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон. –Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008.

Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev.: Mehmet Akalın. Ankara: TDK.

Kuýasowa, G.- Geldimyradow, A., Durdyýew, H. (2015). *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi* II tom. Aşkabat: Ylym.

Mahmudov N. – Xudoyberganova D. (2013). *O‘zbek Tili Oxshatishlarining Izohli Lug‘ati*. Taşkent: Ma’naviyat.

Perry, J. R. (2005). *A Tajik Persian Reference Grammar*. Lieden-Boston: Brill.

ÖTİL I: *Özbek Tilining Izohli Lug‘ati I-II* (1981), Moskova: O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi .

ÖTİL II: *Özbek Tilining Izohli Lug‘ati I-V* (2006-2008). Taşkent: Davlat Ilmiy Nashriyoti.

s.: sayfa

Tolkun, S. (2002). Özbek Türkçesi’nde Yeni Kelime Türetmede Kullanılan Yabancı Unsurlar. *Türk Dünyası Dili ve Edebiyatı Dergisi* Güz 2002, TDK Ankara 2002, s. 337-365.

Tolkun, S. (2008) “Yaşayan Çağatayca veya İki Dilli Özbek Şiiri”, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 20-24 Ekim 2008, Uluslararası *Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*, Ankara. s. 4235-4246.

Tolkun, S. (2009). *Özbekçede Fiilimsiler*, İstanbul: DijitalSanat Yayınları.

Tolkun, S. (2018). “Klasik Doğu Türk Şiirinde +GInA Ekinin Ahenk unsuru olarak kullanılması” *IJHE Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt: 4, Sayı:7, Sayfa:208-231.

Tuğlacı, G. (2019). *Özbekçede Cümle Bağlayıcıları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

vb.: ve benzeri.

Yaman, E. (2015). *Özbek Türkçesinde Edatlar*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Yeloğlu, A. G. A. (2017). Ötken Künler Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Türemiş veya Türemiş Yapılı Edatların Oluşumu Üzerine. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 2017/41. s. 277-292.

Yudahin, K. K. (1998). Kırgız Sözlüğü Cilt I-II, (çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK.

Extended Abstract

The development of language is perhaps essentially the result of the idea of imitation. As is well known, one of the arguments about the origin of human language is the idea that it developed from imitation of reflected sounds. Imitation is intertwined with the idea of analogy.

Almost all of the words with abstract meaning, which constitute an important part of the language, are also the product of simile. Examples in Uzbek: *og'ir odam* “dignified man”, *yumshoq tabiatli* “mild-mannered”, *achchiq xabar* “painful news”, *totli soʻz* “sweet word” etc.

Concepts used in grammar such as connotation, figurative meaning, secondary meaning are actually related to the idea of analogy: For example, in Turkey Turkish *göz* “organ of sight” → *iki göz ev* “two-room house”; *kır-* “to break” → *kalp kırmak* “to break someone's heart” etc.

On the other hand, in developed languages, the act of analogy also includes ideas such as *estimation, association, approximation, sameness, comparison, assumption, acceptance, conjecture, appearance, possibility, point of view, interpretation, prediction* etc. For example, when the adverb *bence* “according to me” is used, it indicates how the speaker sees the event, what he/she likens it to. Therefore, it is seen that even sentences that seem to have no simile in the surface structure have a simile when the deep structure is analyzed.

An analogy can be made with concrete morphemes in the universal language algorithm. The phrase “man like sugar” is an example of this. But analogies can be made without concrete morphemes.: “Sugar, come here.” etc.

In this study, all dependent or independent morphemes used for similes in Uzbek Turkish will be discussed. These can be listed as follows: Nouns and suffixes that derive these nouns, verbs and suffixes that derive these verbs, prepositions, idioms, etc. Some preposition and noun suffixes in these structures are of Persian origin. There are also a few Arabic structures that undertake this task. These foreign-origin structures can be used in a very busy way from place to place. On the other hand, reinforced or simple similes are also frequently used in Uzbek Turkish.

It is seen that the independent words of Arabic and Persian origin, used for analogy, preserve their characteristic in Uzbek Turkish on the one hand, and are also used as an suffix: *inson sifatida* “in human appearance, human-like”, *insonsifat* “human-like”. As is known, in Turkish, subordinate clauses are connected to the main clause mainly with the help of verbs. Therefore, the morpheme *monand* “like” is used both as a noun-forming suffix and as a preposition:

to‘tiqush monand “like a parrot” (Vohidov, 2018, p. 54), *ruchkamonand* “like pen” (Ibrohimova, 2008, p. 17)

In Indo-European languages, however, the subordinate clause is often connected to the main clause by a preposition. The following words, taken from Persian, an Indo-European language, can sometimes add a similar meaning to a sentence or group of words, just as they actually are in Persian: *baayni* “just like, exactly”, *bamisoli* “just like, exactly”, *goyoki* “as if”, etc. In addition, it is also possible to use such constructions in Turkish by reinforcing them with other morphemes expressing similarity.

Go‘yo yuragimga osmondan bir nur tushdi “Supposedly a light came down from the sky to my heart.” (G‘ulom, 2004, p. 57)

/.../ go‘yoki havoda erib ketganday. “/.../ as if it melted in the air.” (Ibrohimov, 2008, p. 205)

On the other hand, in Uzbek Turkish, reinforced similes, in which there is a simile and a simile but no preposition of simile, or simple similes, in which there is no simile, are also frequently used. *Yengiltak, shayton qiz* “wanton girl like the Satan” (Malik, 2010, p. 55), *Yirtqich emas, madaniyatli, saxiy, rahmdil hammalari.* “Not predatory, civilized, generous, merciful all.” (To‘xtaboyev, 2010, p. 119).

Apart from these, especially Old Turkish suffix *+IXG > +li* often derives compound words with simile features without the use of simile prepositions: *gul yuzli* “face like rose”, *qalam qoshli* “eyebrows like pencil”, *oy yuzli* “moon face” etc. On the other hand, there are some structures that contain Turkish elements, similar to Persian origin structures such as *devqomat* “giant built”, *shirin zaboron* “sweet tongue” and *murcha miyon* “slim waisted”: *olma yonoq* “cheek like red apple”, *shirin so‘z* “suave” etc.